

De schuilplaats

Johanna Reiss

bron

Johanna Reiss, *De schuilplaats*. Em. Querido's Uitgeverij, Amsterdam 1984 (8ste druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/reis005schu01_01/colofon.htm

© 2005 dbnl / Johanna Reiss / Mance Post / Bob den Uyl



Dit boek gaat over mijn leven, of beter gezegd over een deel ervan, het deel dat zich afspeelde in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. In dit boek ben ik teruggekeerd naar die jaren waarin ik een kind was, joods en daarom ongewenst, en toen ik me voor de Duitsers moest schuilhouden.

Ik heb niet geprobeerd een historisch werk te schrijven, hoewel het enige historische waarde kan bezitten. Wat ik wél heb getracht te schrijven was een eenvoudig, menselijk boek waarin mijn zusje en ik leden en klaagden, en soms gebreken ontdekten bij het niet-joodse gezin dat ons had opgenomen voor die paar jaren, waarin de leden van dat gezin geen sprookjeshelden waren maar echte mensen, met hun kracht maar ook met zwakheden.

Ter nagedachtenis aan Jim

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog begon in 1939 toen het Duitse leger Polen binnenrukte, maar hij broeide al vele jaren, misschien wel twintig, sinds de tijd dat de Duitsers de Eerste Wereldoorlog verloren en gedwongen waren een vredesverdrag te ondertekenen dat zij als onredelijk hard en grievend beschouwden. In het bijzonder wrokten zij over het feit dat zij er slechts een symbolisch leger op na mochten houden. Vele oudstrijders konden geen werk vinden en zochten verholgen naar een uitlaat voor hun energie.

Adolf Hitler was tijdens de Eerste Wereldoorlog een vurig soldaat in het Duitse leger, en hij voelde zich meer dan enig ander vernederd toen Duitsland de oorlog verloor. Hij besloot in de politiek te gaan en zijn land eerherstel te bezorgen. Hij koesterde een ongelooflijke haat jegens de joden en hij gaf hun de schuld van Duitslands nederlaag; ook anderen gaf hij de schuld. Maar niet de Duitse soldaten. Die waren dapper en bekwaam geweest, zei hij, en zouden nooit de oorlog verloren hebben. Vele teleurgestelde Duitsers - onder wie de ontevreden oudstrijders - waren het helemaal eens met de opvattingen van Hitler en werden lid van zijn opbloeiende nazi-partij. Zij waren ervan overtuigd dat onder zijn leiding de Duitse nederlaag en vernedering kon worden uitgewist. Hij had gezegd dat dit zou gebeuren.

Nadat Hitler in 1933 kanselier van Duitsland was geworden, werd de nazi-partij als enige wettige aangewezen. Hij begon met de wederopbouw van het leger, iets dat hem volgens de bepalingen van het vredesverdrag niet was toegestaan, maar de wereld was aan het proberen zich te herstellen van een ernstige economische crisis en had het te druk met zijn eigen problemen om Hitler een halt toe te roepen. De meeste Duitsers wilden graag dat Duitsland een sterke militaire macht zou worden en waren opgetogen over zijn daden. Op school leerden de kinderen hoe geweldig militaire macht was en dat, volgens Hitler en de miljoenen toegewijde leden van de nazi-partij, de joden verantwoordelijk waren voor zo goed als alle kwaad in de wereld en daarom gestraft moesten worden. De Duitse radio, kranten en films vertelden het publiek hetzelfde verhaal. De haat tegen de joden verspreidde zich, en al gauw werd officieel besloten joden uit hun betrekkingen te ontslaan, hun eigendommen af te nemen, hen af te ranselen, en uiteindelijk hen te doden.

Hitlers plannen om Duitsland tot de overheersende wereldmacht

te maken waren al ver in uitvoering toen zijn leger op de eerste september 1939 Polen binnenviel. Twee dagen later verklaarden Frankrijk en Engeland de oorlog aan Duitsland, en bijna onmiddellijk voegden zich andere landen bij deze twee geallieerden, waaronder Canada en Australië. Verre van ontmoedigd ploegden de Duitsers in het voorjaar en vroege zomer van 1940 door het grootste deel van noordwest Europa. Denemarken was het eerste land dat zij bezetten, gevolgd door Noorwegen, Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk. In elk land dat zij bezetten richtten de Duitsers een goedlopende machinerie in om de joden te vervolgen.

In april 1941 gingen Hitlers soldaten in Noord-Afrika in de aanval om Duitslands bondgenoot Italië te helpen in de slag tegen de Britse macht daar, en in juni 1941 marcheerden de Duitse troepen Rusland binnen. Hitler was door het dolle heen door de successen. Voordat echter zijn troepen Rusland binnenvielen had hij Japan een belofte gedaan. Hij zou dat land bijstaan in het geval van een oorlog tussen Japan en de Verenigde Staten. Die oorlog kwam in december 1941, en Hitler verklaarde Amerika de oorlog, slechts een paar uur vóór de Verenigde Staten zelf aan Duitsland en Italië de oorlog verklaarden.

Hitler had er geen idee van hoe groot de krachten van Rusland en Amerika zouden zijn. De daarop volgende drieënehalf jaar werden vele veldslagen geleverd, en stukje voor beetje moesten de Duitse soldaten ieder land dat zij bezet hadden verlaten. Zelfs hun eigen land werd slagveld, en in het voorjaar van 1945 ontmoetten de Russen en de geallieerden elkaar in Berlijn. De oorlog was voorbij.

Het was afschuwelijk geweest. Dit verhaal vertelt over het lijden van de joden in Nederland.

1

Ik was nog niet zo oud in 1938, nog maar zes, en een klein ding. Zo klein dat ik nog paste tussen de muur en vaders stoel, die in die dagen altijd vlak voor de radio stond geschoven. Hij zat met zijn gezicht dicht bij de radio, voorover gebogen, met gespreide benen en met zijn armen op zijn knieën. En hij luisterde.

‘Vader, kijk eens.’ Ik stak een tekening die ik had gemaakt naar hem uit.

‘Ssst.’

‘Vader, ik vroeg je te...’

Hij luisterde, maar niet naar mij.

Waar lag Oostenrijk, dat Hitler in het voorjaar bij Duitsland had gevoegd? Dat was niet zo aardig van hem geweest, vermoedde ik. Vader had kwaad gekeken.

Hitler. Het enige waar de man op de radio over sprak was Hitler. Hij moest wel erg belangrijk zijn in Duitsland. Waarom hield hij niet van de Duitse joden? Want dat was zo. Waarom zou hij ze anders lastig vallen? De radio zei dat hij dat deed.

‘Vader...’

‘Ssst.’

Of waarom zou hij joden alleen op bepaalde uren eten laten kopen? Of hen arresteren en in de gevangenis zetten? Alleen heette de gevangenis een kamp. Maar Duitsland was Holland niet. Ik glimlachte. Dat was maar goed ook! Als we in Duitsland woonden zou Hitler misschien hetzelfde met ons uithalen. Hij moest de man geweest zijn die het Duitse volk gewoon verteld had dat ze dingen van de joden mochten stelen. Alles wat ze mooi vonden konden ze afpakken. Of verbranden. Het Duitse volk kon zelfs joden arresteren, zomaar.

De radio zei dat er iets was gebeurd. Een joodse jongen had een Duitse man gedood. Dat was niet aardig. Maar het Duitse volk op een nacht zomaar door de straten te laten rennen en al die dingen met de joden laten doen was ook niet aardig. Er was een speciale naam voor die nacht: *Kristallnacht*.

‘Vader, wat betekent *Kristallnacht*?’

‘Ssst, Annie. Ik zit te luisteren.’

Dat was alles wat vader tegenwoordig tegen me zei. En ik vond het niet leuk. Hij zei altijd veel meer tegen mij, aardige dingen. Hij speelde ook met mij. Hoe kon ik ooit wat begrijpen als hij nooit vragen beantwoordde? Ik stond op. Moeder zou het me wel vertel-

len. Ik liep haar slaapkamer binnen om haar te vragen wat het woord *Kristallnacht* betekende, maar ze had weer hoofdpijn. Hoe kan je van een nierkwaal hoofdpijn krijgen?

In ieder geval was Nederland geen Duitsland. Ik trok rimpels in mijn voorhoofd. Winterswijk lag wel dicht bij de Duitse grens, minder dan twintig minuten. Zo dichtbij was het. Sommige boeren woonden zo dicht bij de grens dat hun koeien in Duitsland graasden, net over de weg langs hun huis. Dat wist ik omdat vader veehandelaar was, en mij vaak meenam als hij koeien ging kopen.

Ik was blij dat we midden in Winterswijk woonden, niet zo dicht bij Duitsland dat je het uit je raam kon zien liggen. Ik zag iets veel leukers als ik uit mijn raam keek: het huis van de familie Gans, recht tegenover ons. Ze zwaaiden vaak naar me als ik 's avonds uit het raam hing - de oudere man en vrouw en hun grote zoon. 'Ga je gauw weer in bed,' riepen ze, 'anders zeggen we het tegen je moeder.'

Dat zou niet zo erg zijn. Als ze het maar niet tegen mijn zussen zeiden. Ik had er twee, Sini en Rachel. Grote zussen, zestien en eenentwintig. We woonden allemaal in ons huis in het centrum van de stad, ver van die Duitse grens.

Na die akelige nacht in Duitsland werd er bij ons thuis een vergadering gehouden. De familie Gans kwam, alle drie, en oom Bram, die met vader in de veehandel zat, en zijn vrouw. Oom Phil was er zonder zijn vrouw omdat tante Billa en moeder niet met elkaar spraken. Dat had te maken met mijn grootmoeder die bij tante Billa en oom Phil inwoonde, maar die elke dag naar ons toe kwam om over hen te klagen. Dat wist ik. Ik had haar gehoord. Als ik boven aan de trap ging zitten kon ik heel wat opvangen, of de stemmen nu van de slaapkamer boven kwamen of van de woonkamer beneden, zoals nu. Het waren opgewonden stemmen: 'We moeten de Duitse joden helpen die de grens oversteken naar Winterswijk... Ze hebben alles in Duitsland achter moeten laten...' 'Ze hebben onze steun nodig. Ik sprak er vandaag een paar...' 'Eén had er een groot vers litteken op zijn gezicht... Duitse soldaat... met zweep.'

'Maar waarom?' Dat was moeder.

'Omdat hij joods was, Sophie.' Vaders stem klonk ongeduldig.

'Dat kan hier niet gebeuren... hier is het veilig... dit is Duitsland niet... dit is Nederland, niet waar...' 'Die Hitler is bezeten van oorlog, Sophie... en wij zijn ook joden...'

Daar, voetstappen. Ik holde terug naar mijn kamer en klom in bed. Ik trok de dekens over mijn hoofd.

Een paar maanden later vertrokken oom Bram en zijn vrouw naar Amerika. We gingen naar het station om afscheid van hen te nemen. Ze moesten wel van plan zijn heel lang weg te blijven. Ze namen een flinke hoop koffers mee. En het moest wel ver weg zijn, want oom Bram zei dat Hitler ze in Amerika nooit te pakken zou krijgen.

‘Sophie, waarom gaan wij ook niet?’ zei vader.

Maar moeder zei dat ze te veel hoofdpijn had om weg te gaan uit Nederland en helemaal opnieuw te beginnen. We bleven op het perron staan zwaaien tot de trein vertrok. Met boze stappen liep vader naar zijn auto, deed de deur open en stapte in. Hij sloeg de deur dicht en reed weg, zodat wij naar huis moesten lopen.

In de herfst van 1939 haalde Rachel haar diploma van de kweekschool. Ze vond een betrekking bij een van de kleuterscholen in Winterswijk. Sini ging op een boerderij werken. Als mijn vader en moeder 's avonds de straat overstaken om bij de familie Gans buiten te gaan zitten, probeerde moeder over mijn zussen te praten. ‘Die Rachel... zo knap... en Sini, die voor haar melkdiploma leert...’ Maar ik kon uit mijn raam zien dat niemand naar haar luisterde. Ze praatten over de Duitsers die Polen binnengevallen waren.

Dat was heel slecht van ze geweest, zei Rachel tegen mij. Zo slecht dat Engeland en Frankrijk tegen Duitsland hadden gezegd, ‘Haal je soldaten terug uit Polen, of anders...’ Maar Hitler had alleen gelachen, en nu waren Engeland en Frankrijk in oorlog met Duitsland. Net goed voor hem.

Waarom moest ik zo vroeg naar bed? Het was nog licht buiten. Tenslotte zat ik nu in de tweede klas. Morgen zou ik het gewoon niet doen. Ik stak mijn hoofd verder het raam uit. Niemand keek op om me te zeggen dat ik terug moest gaan naar bed, zelfs mevrouw Gans niet. Ze hadden het te druk met praten.

Die winter bracht de familie Gans bijna iedere avond bij ons door, vlak voor de radio. Ze hadden er zelf geen. Het scheen dat Hitler ook een hekel had aan Poolse joden. Het leek erop dat hij ze nog minder mocht dan Duitse joden. Hij had er een paar zo hard laten afranselen dat ze gestorven waren, en ze hadden niet eens iets gedaan. Hoe durfde hij dat? Ik was vaak blij als moeder me zei dat het bedtijd voor me was. Onder de dekens kon ik de radio niet horen.

‘Sophie,’ zei vader, ‘we kunnen hier niet langer blijven. We móeten naar Amerika. Ik heb net gehoord dat de Duitsers in Denemarken en Noorwegen zitten. Dat is dichtbij, Sophie! Hoor je me? We hebben geen keus. We zijn joden!’

‘Ies, je weet dat ik me niet goed voel. Hoe kan ik weggaan? Je schreeuwt zo hard dat mijn hoofd er nog meer pijn van doet. Annie, ga jij in de keuken spelen.’

Onwillig ging ik. Waarom moest moeder altijd hoofdpijn hebben?

Vader begon een huis te bouwen buiten Winterswijk, waar wij voor moeders gevoel net zo veilig zouden zijn als in Amerika. Vader werd razend als hij haar dat hoorde zeggen. Maar hij bouwde het toch. Het huis zou niet zo dicht bij die grens staan. Nee, er ver vandaan, aan de andere kant van Winterswijk. Daar zouden de Duitsers ons niet lastig vallen.

En toen was het 10 mei 1940. Midden in de nacht werd ik wakker. Wat een lawaai. Ik sprong uit bed. Waar was iedereen? Ze waren op weg naar beneden. Ik holde ook de trap af.

‘Wat gebeurt er?’ vroeg ik. ‘Ik hoor vliegtuigen. Wat gaan die doen?’

‘Ik weet zeker dat het Duitse vliegtuigen zijn,’ zei Rachel.

‘Misschien is het hier ook oorlog,’ zei Sini.

‘Het is zover,’ mompelde vader. ‘Nou is het onze beurt.’

‘Hoe weet je dat het Duitse vliegtuigen zijn?’ vroeg moeder.

‘Ze komen uit het oosten. Hoor je dat niet?’ snauwde vader.

De grens was in het oosten. Waarom was het nieuwe huis nog niet klaar? Daar zouden we veilig zijn. Dat had moeder gezegd.

Vader zette de radio aan. De deurbel ging en de familie Gans stormde naar binnen. ‘Wat zegt de radio?’ ‘Oorlog natuurlijk. Ik wist het.’ ‘Wat, zijn de Duitsers ook in België en Luxemburg?’

‘Sophie, wat ben je aan het doen?’ vroeg vader.

Moeder was bezig het zilver uit een la te halen. ‘We moeten het verbergen,’ zei ze. ‘Ze zullen het van ons afpakken.’

‘Godverdomme, stop dat terug in de la.’

‘Ik ga naar bed,’ zei Rachel, ‘en daar blijf ik tot de oorlog voorbij is.’

‘Hoe lang duurt dat?’ vroeg ik.

‘Dat kan niet langer dan een paar dagen duren,’ antwoordde Rachel.

Vader lachte. Maar zijn gezicht maakte me bang.

Toen het licht was en het lawaai was opgehouden gingen we naar buiten. Ons huis lag niet ver van het marktplein, het echte centrum van de stad. Rachel hield mijn hand stevig vast. Ze was niet naar bed gegaan. We kwamen een paar mensen tegen die net zo in de war waren als wij. Op het marktplein stonden we stil. Er waren Duitse tanks en Duitse soldaten. Precies op de plek waar tweemaal per week bloemen werden verkocht - tulpen in het voorjaar, rozen in de zomer.

Trillend leunden we tegen de muur van de kerk. Grootmoeder, oom Phil, tante Billa en mijn nichtje Hannie waren er ook. We keken elkaar aan maar zeiden niets.

Verscheidene mannen deelden sigaren uit aan de soldaten en sloegen hen op de schouders.

‘Waarom doen ze dat?’ vroeg ik Rachel.

‘Dat zijn nazi's,’ fluisterde ze, ‘mensen die het eens zijn met Hitler. NSB'ers noemen we die in Nederland.’

Een van hen liep op mevrouw Gans toe. ‘Zijn het geen aardige jongens?’ vroeg hij. ‘Kijk niet zo bang. Ze zullen je niets doen.’ Hij keerde zich om en knipoogde naar een van de soldaten.

De soldaat vroeg hem iets. ‘De kortste weg naar Enschede?’ herhaalde de NSB'er. ‘Eerste weg links, dan kom je er vanzelf. Haast je. Hier, neem nog een sigaar voor onderweg.’ Hij deed het kistje dicht. Het was leeg. Terwijl hij langs ons liep spuwde hij voor onze voeten.

Toen we naar huis liepen vroeg ik Rachel waarom hij dat had gedaan - naar ons spuwen. Omdat we joden zijn, zei ze. Maar hij was toch geen Duitser, en hoe wist hij dat we joden zijn? vroeg ik. We zien er anders uit, antwoordde ze, donkerder. Rachel wist zo veel. Geen wonder dat ze onderwijzeres was. Als ik thuis was, ging ik eens kijken hoe anders ik eruitzag.

Hitler slaagde weer. Hij moest wel veel soldaten hebben, want nu waren ze ook al overal in Frankrijk. Maar er was die zomer niets met ons gebeurd: geen diefstallen, geen klappen, niets. Misschien vond Hitler de Nederlandse joden aardiger dan de anderen.

Op warme avonden zat vader weer bij de familie Gans. ‘De joden hier krijgen geen last,’ zei hun zoon, ‘niet in dit land.’

Ik vond het fijn wat hij zei. Maar Hitler moest zijn mening over Nederlandse joden gewijzigd hebben, want in september mocht vader geen zaken meer doen. Hij las dat op een groot aanplakbiljet dat bevestigd was aan een boom midden op het marktplein. Het

kon hem niet schelen, zei hij, en ging toch naar de boeren, maar niet naar al zijn klanten. Hij ging alleen naar degenen die joden aardig vonden en die de Duitsers niet zouden vertellen dat vader nog steeds bij hen kwam om koeien te kopen en te verkopen. Hij maakte er een gewoonte van iedere dag bij die boom te gaan kijken of er nog wat nieuws was opgehangen. Ik verlangde ernaar dat het huis klaar kwam. Bouwen duurde zo'n verschrikkelijk lange tijd.

Begin oktober kwam Marie, ons dienstmeisje, de woonkamer binnen, deed de deur dicht en leunde ertegenaan. 'Mevrouw De Leeuw,' zei ze zenuwachtig, 'ik moet u iets zeggen.'

'Ja?'

'Ik voel me er ellendig door. Als u eens wist hoe ik me voelde.'

'Wat is er?' vroeg moeder op bezorgde toon.

'U bent altijd goed voor me geweest, en ik mag de meisjes erg graag en ik vind het vreselijk om het te doen. Maar het is mijn vriend, ziet u.'

'Wat is er met hem?'

'Hij is bang. Hij wil dat ik hier wegga.'

'Waarom?'

'Hij zegt dat ik moeilijkheden zou kunnen krijgen als ik voor u blijf werken.'

'Wat voor moeilijkheden, Marie?'

'Ja ziet u, omdat u joods bent. En mij kan dat niet schelen, en hem ook niet. Wij mogen de joden graag, maar hij is bang dat een hoop mensen niet meer tegen me zullen praten als ik bij u blijf. Begrijpt u?'

'Ik begrijp het,' zei moeder langzaam.

Ik niet. Waarom ging ze weg? Daar had toch niets over op de boom gestaan? Sini moest nu thuisblijven om moeder te helpen. Dat maakte haar aan het huilen, Sini.

De maand daarop kreeg Rachel een brief over de post. Hij was in het Duits geschreven maar ze kon hem toch lezen. Toen ze hem uit had, begon ze de huiskamer op en neer te lopen.

'Hou op. Ik word er draaierig van,' klaagde moeder. 'En waarom doe je dat eigenlijk?'

'Ik ben ontslagen,' antwoordde Rachel. 'Met ingang van morgen.'

'Annie, ga buiten spelen,' zei moeder.

Ik kwam niet verder dan de deur.

‘Maar ik neem het niet,’ huilde Rachel. ‘Deze brief komt van de Duitsers, niet van school. De school weet er waarschijnlijk zelfs niets van. Ik ga meteen naar het huis van het hoofd om het uit te zoeken.’

‘Wat een toestand,’ mompelde moeder toen Rachel het huis uit stormde.

Rachel had gelijk gehad. Het schoolhoofd had niets van de brief afgeweten. Hij was kwaad en voelde met Rachel mee. Maar hij zei dat het beter zou zijn als Rachel niet meer terugkwam. Dat stond tenslotte in de brief.

Ik had mijn eigen problemen op school. Willy Bos, mijn beste vriendin, zat niet meer naast me. Haar moeder was naar school gekomen om met de onderwijzer te spreken. Toen ze wegging, zei de onderwijzer dat ik ergens anders moest gaan zitten. Omdat ik te veel praatte. Maar Willy zei later dat ze niet meer naast me mocht zitten omdat ik joods was. Waarom was ik dan toch joods?

‘Huil maar niet,’ zei moeder, ‘wij houden van je.’

Dat wist ik. Maar waarom Willy niet? - Niet meer?

Vader was kwaad op Willy. Hij kende haar vader erg goed. Dokter Bos was veearts en had jarenlang vaders vee behandeld.

‘Sophie,’ zei vader, ‘hoe langer we in Nederland blijven hoe ondraaglijker het leven voor ons gaat worden. Deze keer, en het kan me niet schelen wat je zegt, ga ik Bram schrijven. Ik zal hem vragen ons te helpen hier weg te komen, zo gauw mogelijk. Als het al niet te laat is.’

Hoe konden we weggaan, redeneerde moeder, terwijl het nieuwe huis nog niet eens klaar was?

Vader luisterde niet. Hij was de brief al aan het schrijven.

Maar het was te laat. Oom Bram kon ons niet helpen om naar Amerika te komen. En niemand in Nederland wilde vader papieren die hij nodig had geven.

In het voorjaar van 1941 kreeg de boom veel bekendmakingen te dragen. We konden nergens meer in hotels overnachten. Nu moeder bijna de hele tijd ziek was zouden we dat toch niet gedaan hebben. Maar waarom vermeldde de daaropvolgende bekendmaking dat joden niet meer op het strand en in de parken mochten? Dat was niet eerlijk. Stranden en parken waren toch van iedereen! De boom vermeldde echter geen bossen, en Winterswijk had heel mooie. En zo veel.

De eerste bekendmaking had vader boos gemaakt, maar lang niet zo boos als het biljet waarop stond dat iedereen zich in het stadhuis moest laten inschrijven.

‘Iedereen,’ schreeuwde hij. ‘Alleen hebben de papieren die wij bij ons moeten dragen nog een klein extraatje! Een grote J. De J van Jood! Wat heb je nu nog te zeggen, Sophie? Bram is slim geweest. Jongens, wat slim! En zijn vrouw ook.’

‘Maar Ies, ik heb je toch nooit tegengehouden?’ zei moeder. ‘Je had zelf toch kunnen gaan? Zelfs met de kinderen. Ik had me wel kunnen redden.’

‘O natuurlijk.’ Vader lachte.

Ik keek naar zijn gezicht. Hoe kwam het dat ik vroeger nooit bang was als hij lachte? Ik sloeg de deur achter me dicht toen ik naar buiten ging, net zoals vader een seconde eerder had gedaan.

Soms had de boom een mededeling voor iedereen. Bij voorbeeld toen het eten werd gerantsoeneerd. We hadden de distributie aan zien komen en hadden een hoop gedroogde bonen en conserven in de kelder opgeslagen.

‘Waar heb je trek in,’ vroeg ik Willy Bos. ‘Erwtten?’ antwoordde ik. ‘Het spijt me maar ik heb er geen meer. Misschien krijg ik ze weer aan. Misschien. Waarom koop je geen bonen, Willy?’ Ik reikte haar een blik aan. ‘Hier, neem mee. Ze zijn goed. Vroeger lustte je ze zo graag. Weet je nog?’

Vol afschuw zette ik het blik neer. Spelen met een denkbeeldige vriendin was niet leuk. Ik haatte deze zomervakantie.

Toen de school weer begon zat ik in de vierde klas, maar dat duurde slechts een paar weken. Joodse kinderen mochten niet meer naar school. Ik las de bekendmaking op het marktplein en holde naar huis. ‘Ik ben zo blij,’ zei ik. ‘Ik hoop dat ik nooit meer terug hoef.’

Maar in werkelijkheid was het vervelend niet meer naar school te gaan. Alle anderen gingen wel. Mijn nichtje Hannie ging ook niet meer, maar ik vond er niets aan haar op te zoeken. Van tante Billa moest ik altijd mijn handen wassen, zelfs als er niets aan mankeerde. Arme grootmoeder die bij haar moest wonen. Geen wonder dat ze klaagde.

De vakantie duurde maar kort. In een paar lokalen bij de synagoge werd een school ingericht voor alle joodse kinderen uit Winters-

wijk en omgeving.

‘Er zijn twee onderwijzers,’ zei vader, ‘en ik wil dat je goed oplet.’

Ik knikte. Natuurlijk. Misschien zou er net zoals vroeger weer iemand naast me zitten. Zoals vroeger, voordat ik joods werd.

Sini bracht me een paar keer naar de nieuwe school, en daarna wilde ik alleen gaan. Ik vroeg me af wat er aan de hand was met mijn onderwijzer. Hij prees alles wat ik deed. Deed hij het maar niet. De andere kinderen staken hun tong uit tegen mij. Iedere middag vroeg hij me even na te blijven. ‘Geef dit briefje aan Sini en verlies het niet. Ik weet dat ik me op jou kan verlaten. Niet waar? Zo'n verstandig meisje. En, eh, doe haar de groeten van me.’

Sini's gezicht werd altijd rood als ze de briefjes van meneer Herschel las. ‘Geef hem morgen dit briefje. Goed? Maar waag het niet het open te maken.’

Wat was er met die twee aan de hand? Ik zou het Rachel vragen. Die zou het wel weten.

Op weg naar school begon ik bordjes op te merken met de woorden *Joden verboden*. Ze hingen aan de muur bij verschillende restaurants en bij de bioscoop. Ik ging toch nooit naar de film. Moeder liet me zelfs niet gaan als Mickey Mouse speelde en iedereen die ik kende wel ging. ‘Het zou haar te veel opwinden,’ zei ze altijd.

Van de restaurants was het jammer. Daar gingen we soms heen. Tot die bordjes kwamen.

Maar het andere was erger. Op een dag na school stond een groep kinderen van de vroegere school ons op te wachten. We liepen door of er niets aan de hand was en praatten tegen elkaar of we ze niet gezien hadden. Tot ze ons achterna kwamen. De hele troep, al schreeuwend:

Jödde, jödde, joele,
steek de kop in de koele.
Steek de kop in de mosterdpot.
Morgen is de jödde kapot!

Hoe konden we volhouden dat we niets merkten? We renden toch weg, niet waar? De anderen zaten ons achterna, dat zag je toch? Als ze ons hadden ingehaald zongen ze dat versje vlak bij onze oren. En sloegen. En schopten. Achternagezeten te worden door

Willy Bos! Ik hield van haar ook niet, niet meer. Waarom woonden we nog niet in het nieuwe huis?

Ik vertelde ze thuis over het achternazitten. 'Wees maar niet bang,' zei Sini, 'van nu af aan kom ik je weer afhalen.'

En toen was het nieuwe huis bijna klaar.

'Ik wil niet langer wachten,' zei vader. 'Ik word zenuwachtig van dat wonen in de stad. We gaan verhuizen.'

'Maar Ies,' klaagde moeder, 'we kunnen toch niet in een huis trekken dat nog niet geveerd is.'

'Dat kunnen we wel,' zei vader. 'Als je niet mee wil, ga ik alleen.' Hij greep de telefoon en sprak met iemand over de verhuizing.

Twee dagen later stopte er een lege verhuiswagen voor ons oude huis. Vader en een man droegen de meubels naar buiten, de man eerst zorgzaam, tot hij zag dat vader alles de wagen in smeed. Moeder zat op een keukenstoel; haar hoofd ging heen en weer terwijl ze de mannen met haar ogen volgde. Ze bleef daar zitten tot haar stoel de wagen in moest.

De familie Gans, alle drie, zwaaide ons na toen we vertrokken.

Het was bijna oktober 1941.

2

Het nieuwe huis stond helemaal alleen midden tussen de akkers en weilanden. In de verte - maar niet al te ver weg - kon ik het bovenste deel van de kerk zien, de kerk aan het marktplein in Winterswijk. Vader bracht een klein bruin hondje voor me mee - Bobbie. Toen hij me hem gaf, pakte hij me op en knuffelde me, net of er geen oorlog was. 's Middags, na schooltijd, maakten Bobbie en ik wandelingen. In plaats van mensen zagen we koeien, en altijd stonden ze te grazen. Hielden ze hun ogen open als ze aten? Ik boog me voorover om er een te bestuderen. Ze schonk me geen enkele aandacht. Ze had het te druk met het gras.

Ik stond lange tijd in het weiland. Het werd wat kil. Hoe laat was het? Zouden ze thuis niet ongerust worden? In het oude huis waren ze dat altijd. Op een keer hadden ze zelfs de politie opgebeld toen ik om negen uur nog niet thuis was, maar de politie had me niet kunnen vinden. Ik was uit me zelf thuisgekomen om meer knikkers te halen. Ze waren zo blij geweest me te zien. Misschien

moest ik maar weer eens naar huis, voor het geval ze zich zorgen maakten.

Ik hoefde zelfs niet naar binnen te gaan om te horen waar ze mee bezig waren.

‘Sophie... ik had niet moeten luisteren... Amerika.’

Ik draaide me weer om. ‘Kom mee, Bobbie.’

Elke dag wandelde ik een stukje verder van huis. Ik ontdekte een boerderij niet ver van ons vandaan. Ik vroeg vader erover. ‘Natuurlijk ken ik die,’ zei hij. ‘Daar woont Droppers, met al die kinderen.’

‘Elf,’ zei ik. ‘Ze zijn erg aardig. Ik vind Frits leuk. Hij zit ook in de vierde klas, op de andere school.’

‘Ies, ze brengt veel te veel tijd door bij die kinderen,’ klaagde moeder, ‘en daar hou ik niet van. Van wat Annie me vertelde is die Frits niet erg bij.’

‘Niet waar!’ riep ik. ‘Hij weet zoveel. Hoe je in bomen moet klimmen, en nog veel meer.’

‘Het is wel goed,’ zei vader. ‘Maar misschien zou je er niet zo vaak naar toe moeten gaan.’

Maar waar kon ik anders heen? Van nu af aan zou ik ze niet alles meer vertellen. Dat zou beter zijn. Bij de Droppers maakte tenminste niemand ruzie. En niemand had hoofdpijn. Zoals thuis.

Moeder kreeg gelijk over het nieuwe huis. We wisten zelfs niet wat er zich op een nacht in oktober in de stad afspeelde, tot de volgende dag toen het voorbij was en het ons werd verteld.

Vroeg in de ochtend toen het nog donker was, waren de Duitse soldaten in vrachtwagens door de straten gekomen. Ze reden langzaam, met een lijst in hun handen met naam en adres van de joodse mannen. Op iedere wagen zat een Winterswijkse politiemann om hen de weg te wijzen. Bijna iedereen sliep nog. Veel mannen waren in pyjama toen ze de deur opendeden. Je kan je gaan aankleden, werd hun gezegd; maar schiet op; de wagen staat te wachten en we hebben nog meer te doen. De soldaten liepen vlug naar de telefoon om de draden door te snijden, zodat niemand gewaarschuwd kon worden.

Ze kwamen bij ons oude huis. De agent zei niet dat we verhuisd waren. Toen de soldaten merkten dat het huis leeg was, holden ze de straat over naar de familie Gans. De ouders namen ze niet mee. Alleen hun grote zoon.

‘Vader, waar hebben de Duitsers de mannen heen gebracht?’ vroeg ik.

Niemand wist het zeker, zei hij me, maar waarschijnlijk waren ze op de trein naar Mauthausen gezet, die plaats in Oostenrijk waar al eerder een hoop joden heen gestuurd waren. Duitse, Oostenrijke en Poolse joden. Mauthausen was de naam van een gevangenkamp. Een concentratiekamp noemden de mensen het, en Hitler had zijn soldaten gezegd dat ze daar joden mochten afranselen zo vaak ze er zin in hadden.

Waarom was ik nou bang toen ik de volgende dag naar school ging en drie Duitse soldaten in de stad zag? Ze zouden mij niet slaan. Ze letten niet op kinderen. Maar ik kneep mijn ogen stijf dicht toen hun laarzen vlak bij me waren. Ze maakten zo veel lawaai. Grappig, waarom deed ik het? Ik was geen man, zoals de zoon van Gans.

Mevrouw Gans kwam naar ons huis met een gele kaart. ‘Alsjeblieft,’ zei ze tegen Rachel, ‘wat staat erop? Onze zoon heeft ons geschreven, maar in het Duits en dat kunnen we niet lezen.’ Haar hand beefde toen ze de kaart overhandigde.

‘Ik ben sinds 10 oktober in Mauthausen,’ stond er in schrijfmachineletters. ‘Ik ben nummer 5562. Zaal B.’ In de linker onderhoek de woorden: ‘Schrijf alleen in de Duitse taal. Postzegels voor antwoord bijvoegen.’

‘Die Rachel. Ze is zo knap,’ zei moeder trots.

Ik knikte.

Negen dagen later kwam de brief die Rachel voor mevrouw Gans had geschreven terug uit Mauthausen. ONBEKEND stond er dwars over de envelop gestempeld.

‘Raar dat ze zich hem niet meer herinnerden,’ zei moeder.

De boom sprak nog steeds, zelfs tegen ons buiten de stad. Joden mochten niet meer reizen, stond er. Maar we mochten wel in een vrachtwagen reizen, dacht ik. Als het een vrachtwagen van hen was.

Vader zei dat hij niet in Mauthausen terecht wilde komen, of in Duitsland, of in Polen waar net zulke kampen waren als Mauthausen. ‘Luister,’ zei hij. ‘Phil en ik hebben een plan. Misschien kunnen we naar Zwitserland gaan.’

‘Hoe wilde je dat doen?’ vroeg moeder.

‘Iemand rijdt ons naar de Zwitserse grens en het enige dat Phil en ik hoeven te doen is de grens oversteken.’

‘En wij dan?’ vroeg moeder.

‘Als we in Zwitserland zijn, zullen we jullie laten halen. En zodra je daar aankomt zal ik zorgen dat de beste dokters je onderzoeken. Goed, dat is dan geregeld. Overmorgen vertrek ik.’

‘Maar Ies, je zei dat het een plan was.’

‘Ja ja.’ Toen zag hij mij. ‘Annie, waarom ben je niet buiten aan het spelen? Luister, ik wil dat je hier niemand over vertelt. Begrijp je dat?’

Mijn hoofd tolde. Zwitserland? Met Hannie? Als tante Billa me maar niet al te veel lastig viel met al dat handen-gewas.

Ik keek naar moeder. De zware winterjas van vader lag over haar schoot. Met de punt van de schaar haalde ze de voeringnaad los. Toen ze daarmee klaar was, stopte ze er rollen bankbiljetten in en naaide alles weer dicht.

‘Je zegt tegen niemand wat, hè Annie?’

Ik ergerde me aan vader. Natuurlijk niet. Toch was het vreemd. Hoe kon hij dingen betalen als hij niet bij zijn geld kon komen?

Heel vroeg in de ochtend, toen het nog donker was, stond vader bij de achterdeur te wachten op de man die hem naar Zwitserland zou rijden.

‘Ik heb het veel te warm,’ klaagde vader, ‘met die zware jas. Daar is hij. Over een paar dagen zal hij voor jullie komen. Zorg dat je klaar bent. Tot spoedig weerziens.’

Hij glipte het huis uit.

Twee avonden later ging de bel. We holden de trappen af, grepen de koffers die we hadden gepakt en openden de deur. Maar het was de man niet. Daar stond vader voor ons, met een uitgeput gezicht. Ze hadden de grens niet over kunnen komen, zei hij. Daar was het te laat voor.

Ik dacht dat ze het al aan onze gezichten konden zien. Dat had Rachel gezegd. Maar misschien maakte de ster het gemakkelijker. Nu wist iedereen het door naar onze borst te kijken. *Jood* stond er op de ster, in zwarte letters op een gele achtergrond. En het waren geen gewone letters. Nee, ze hadden tierelantijnen, speciaal de *d*.

Vader was razend. ‘Je moet nog voor die dingen betalen ook,’ schreeuwde hij, ‘en textielpunten willen ze er ook voor hebben.’

Maar de sterren waren zo erg niet. Ik bevingerde die van mij. Ik zag er zo volwassen mee uit. Niet alle joden hoefden de ster te

dragen, niet de kinderen die nog geen zes waren. Eén kleine jongen had een ster op zijn driewieler. Zijn vader had er een voor hem moeten maken van karton, omdat de jongen nog niet oud genoeg was voor een echte, van stof gemaakt. Zoals de mijne. En thuis had ik nog drie sterren, ook allemaal echte. We hadden er zoveel nodig, omdat we er de hele tijd door een moesten dragen. Om de ster van de ene jas af te halen en hem op een andere te naaien zou te lastig zijn geweest. Als we hem op onze kleren hadden kunnen spelden... Maar dat was niet toegestaan, dat zei de boom. Nee, ik vond die ster niet erg. Grootmoeder wel, maar die was oud. Ze hield waarschijnlijk niet van opzichtige dingen op haar borst.

Die middag op het station stapten veel mensen die een ster droegen in de trein. En nog veel meer bleven achter op het perron. ‘Tot na de oorlog,’ riepen de mensen in de trein naar die op het perron.

‘Vast en zeker,’ riepen de mensen op het perron terug.

De trein vertrok naar een Nederlands kamp, een werkkamp, waar werk voor Duitsland moest worden gedaan. Veel joden hadden net als Rachel een brief ontvangen waarin stond dat ze ontslagen waren. Een paar mensen schudden vader de hand. ‘De Leeuw, zou het niet beter zijn een poosje te gaan werken in plaats van thuis rond te hangen? Het is niet voor lang, en ze hebben ons gezegd dat we goed behandeld zullen worden. Dus wat kan ons gebeuren? Blijf gezond en kijk uit.’

De boom had om joodse vrijwilligers gevraagd. Dat waren de mensen in de trein.

‘Idioten,’ zei vader kwaad, ‘om zomaar te gaan. Kom mee, Annie, laten we niet langer blijven kijken.’

Thuis had Rachel de tafel voor vier mensen gedekt, omdat moeder het bed niet meer uitkwam.

‘Ik begrijp niet waarom ze gegaan zijn,’ zei vader.

O, de mensen in de trein.

‘Annie, hou op met dat spelen met brood,’ waarschuwde Rachel.

Maar ik had geen trek. Het smaakte naar zaagsel. Het rook zelfs naar zaagsel.

‘Eet alsjeblieft op,’ zei Rachel, ‘dan kan ik afwassen. Ik heb nog zo veel werk te doen vóór drie uur.’

Ik wist waarom Rachel om drie uur klaar wilde zijn. Op dat uur mochten we gaan winkelen. Van drie tot vijf holde iedere jood door de straten, van de ene winkel naar de andere. Om drie uur was er niet veel meer te koop in de winkels. Er was zelfs niet veel te koop vóór drie uur. Gisteren was het Sini's beurt geweest boodschappen te doen. Ze was zonder iets thuisgekomen. In plaats van te winkelen waren meneer Herschel en zij een eind gaan wandelen. Rachel was razend geweest.

Ik propte de laatste hap eten in mijn mond. Ik ging kijken of Frits Droppers thuis was.

De boom zei dat er meer vrijwilligers nodig waren voor de werkkampen. Je mocht zelfs zestig jaar zijn. Vader Gans was blij dat hij niet te oud was om te gaan. Misschien zouden ze hem op een dag uit Nederland naar een ander kamp sturen, zei hij. Dat was een hele hoop mensen al overkomen. Ze waren op de trein gezet naar Polen. Maar misschien had hij het geluk naar Oostenrijk en Mauthausen gestuurd te worden. En misschien zou hij daar zijn zoon vinden. In ieder geval nam hij de lievelingstrui van zijn zoon mee, die met de kabelsteek op de mouwen.

Maar er was zo veel werk te doen, en niet genoeg mensen gingen vrijwillig. De boom was niet meer zo vriendelijk. 'U moet gaan,' zeiden de biljetten.

Wat zou er gebeuren als je niet ging? Vader was niet van plan te gaan. 'Ik zoek een plek om onder te duiken,' zei hij ons. 'Ik ken veel boeren en een van hen zal ons vast en zeker nemen.'

Ik stampvoette. Moeder had ongelijk gehad met het nieuwe huis. Ongelijk. Ongelijk. Bobbie kwam achter me aan rennen.

Toen ik de volgende morgen bij school kwam, was meneer Herschel er nog niet. We stonden buiten op hem te wachten, tot meneer Cohen, de andere onderwijzer, aankwam. 'Jullie kunnen beter naar huis gaan,' zei hij. 'Meneer Herschel komt niet meer terug.'

De eerste die ik thuis tegenkwam was Sini. 'Hoe komt het dat je al weer thuis bent?'

'Duitse soldaten hebben meneer Herschel opgepakt. Hij komt niet meer terug. Geen school meer.'

Sini liet zich op een stoel vallen en begon te huilen. Ik wist niet wat ik moest zeggen. Onhandig schuifelde ik de kamer uit. Gebeurde dat als je niet vrijwillig ging en ze meer arbeiders nodig hadden? Kwam dan de vrachtwagen? Maar meneer Herschel had

een betrekking. Hij zat niet zomaar in huis zoals de vader van Frits Droppers, die de hele dag niets uitvoerde. Die zou dan ook moeten gaan.

Er gingen in dat najaar van 1942 veel geruchten. De oorlog zou gauw voorbij zijn, zeiden sommige mensen. Duitsland had nooit Rusland moeten binnenvallen. Dat land was veel te koud voor hen en te groot. Duitse soldaten vochten ook in Noord-Afrika. 'Natuurlijk, ze worden daar geholpen door Italiaanse soldaten, maar die zijn niet veel waard.'

Hoeveel soldaten had Hitler wel? Genoeg om ze over de hele wereld te sturen? Zouden ze zelfs bij oom Bram komen? Want de Duitsers waren nu ook in oorlog met Amerika. Vader zei dat het een verschrikkelijke fout was geweest. Hitler had beter moeten weten. Hij lachte toen hij dat zei, en ik was niet bang, niet als vader zó lachte.

Er liepen andere geruchten, niet zulke prettige. Al gauw mochten ook vrouwen naar de werkkampen gaan - als ze ervoor voelden. Mevrouw Gans had al gepakt en stond klaar. Vader zei dat Rachel en Sini een kleuterschool moesten beginnen in ons huis. Dan zouden de Duitsers niet van hen verwachten dat ze gingen. Ze zouden het te druk hebben met nuttig werk.

Iedere morgen kwamen er ongeveer tien kinderen, achterop de fiets van hun moeders. Ik stond ze op te wachten bij het hek, met mijn ster op, net zoals de moeders. Ik nam de kinderen mee naar binnen en Sini wees hun waar ze moesten zitten. Ik liep rond om het plakwerk na te kijken. 'Kijk eens, het figuurtje is helemaal scheef; en veeg je plakkerige handen niet aan je kleren af. Daar heb je een doek voor gekregen.'

Rachel schoof een klein meisje in mijn richting. 'Annie, breng haar eens naar de badkamer.'

'Kom mee,' zei ik, 'deze kant op. Geef me een hand.'

De zomer werd erg fijn. Die arme Frits, die als leerling naar school moest. Dit was ook een school waar ik assistent was, en ik was pas tien.

'Vandaag gaan we een wandeling maken in de bossen. Ga hier in de rij staan. Een mooie rechte rij, alsjeblieft.' Zelfs mijn stem klonk net als die van Rachel. Ik stond te wachten tot Rachel en Sini zouden komen.

'Waarom heb jij een rugzak om?' vroeg ik een kleine jongen.

'Daar heb ik koekjes in,' antwoordde hij.

Toen Rachel en Sini kwamen, pakte hij de hand van zijn buurman en schoof de rugzak hoger op zijn rug. ‘Op naar Polen,’ zei hij. En we wandelden weg, om bloemen te plukken.

Moeders hoofdpijn werd zo erg dat ze naar het ziekenhuis moest. In het ziekenhuis konden ze geen kosjer eten klaarmaken, en Rachel maakte het thuis voor haar. Ze bracht het haar elke dag in een rieten mand. In de ziekenhuiskeuken gaven ze Rachel dan de vuile vaat van de vorige dag mee naar huis.

De enige bezoekers die moeder mocht ontvangen waren wij vieren en grootmoeder. Grootmoeder zat aan moeders bed en wist niet wat ze moest zeggen, behalve, ‘Sophie, Sophie’. Maar wij zeiden ook niet veel. Alles maakte moeder zenuwachtig, speciaal nieuws over de oorlog. Maar wat had er niet met de oorlog te maken? Frits Droppers niet, en voor de eerste keer luisterde iedereen naar me toen ik over hem vertelde. Tot de zuster met vader sprak. ‘Het spijt me, meneer De Leeuw, het geldt niet alleen voor mevrouw De Leeuw. De twee andere joodse patiënten die we hebben mogen ook geen bezoek meer ontvangen.’

‘Maar dat kan niet,’ schreeuwde vader. ‘Wat is dat voor een nieuwe regeling? Wat steekt er voor kwaads in zieke mensen te bezoeken?’

‘Geen enkel,’ zei de zuster. ‘Ik voel met u mee, maar schreeuwt u alstublieft niet. U bent in een ziekenhuis.’

Stil liepen we naar huis. Hoe durfde de boom wat over moeder te zeggen.

Toch liep Rachel elke morgen naar het ziekenhuis om moeders eten te brengen. In de vuile vaat van de vorige dag legde moeder dan een briefje. Er stond altijd hetzelfde in: ‘De dagen duren zo lang. Ik mis jullie.’

Vader dacht dat de vader van Willy Bos mij wel een vergunning zou willen geven om moeder op te zoeken als ik hem erom vroeg.

‘Die NSB'er,’ zei Rachel, ‘die wil je toch niet om een gunst vragen?’

Maar hij was nu burgemeester, zei vader, en waarom zou ik het niet proberen?

Dus liep ik in mijn beste zomerjurk naar het stadhuis. ‘Waar is het kantoor van de burgemeester?’ vroeg ik aan een man. Hij wees naar een deur boven aan de trap.

Ik beklom de trap die naar de eerste verdieping leidde. Buiten

het kantoor van dokter Bos ging ik op een bank zitten naast de anderen die hem wilden spreken.

Het had nu mijn beurt moeten zijn. Die man had niet voor mij naar binnen mogen gaan. Hij was pas een paar minuten geleden gekomen. Hij mocht niet... Ik kwam overeind. Ik probeerde de aandacht te trekken van de suppoost, maar slaagde er niet in. Ik ging weer zitten.

Ik was niet van plan de hele dag op die bank te blijven zitten alleen omdat ik een kind was! Kwam het misschien door de ster op mijn jurk? Maar ik had ook iets te vragen. Vastbesloten stond ik op.

‘Wanneer ben ik aan de beurt?’ vroeg ik de suppoost. Hij gaf geen antwoord. Weer ging ik zitten.

‘Jij.’ Zijn stem deed me opspringen. Ik liep het kantoor in. Dokter Bos zat achter een bureau. Hij bleef zitten lezen en schonk geen aandacht aan me. Ik kwam dichterbij. Wanneer zou hij eens ophouden? Misschien wist hij niet dat ik hier was.

‘Dag dokter Bos,’ zei ik.

Hij keek op van zijn papieren. ‘Kijk eens aan, wat een verrassing. Jij ging toch altijd met Willy naar school, niet? Wat is ook al weer je voornaam?’

‘Annie.’

‘Natuurlijk. Nou, Annie, vertel me eens wat ik voor je kan doen. Vind je dat er geen snoep genoeg is in de winkels? Je moeder moest dankbaar zijn. Hoe gaat het trouwens met haar?’

‘Ze ligt in het ziekenhuis, en we mogen haar niet meer bezoeken. Kunt u me een vergunning geven zodat ik naar haar toe kan? Alleen voor mij?’

Hij nam een blocnote en schreef er iets op. Hij scheurde het blad af en gaf het aan me.

Ik las snel wat er op stond. ‘Dank u, dokter Bos.’

Ik holde de hele weg terug naar huis. Ze zouden trots op me zijn.

Dat waren ze ook - maar niet lang. Iedereen maakte zich zorgen. De boom vroeg om steeds meer vrijwilligers. Zelfs jonge meisjes. Hoeveel werk hadden ze toch wel? Rachel pakte stiekem koffers om mee te nemen naar het kamp. Vader mocht het niet weten. Hij zou woedend zijn geworden. ‘Wij zullen nooit gaan,’ zei hij. En iedere dag vroeg hij een andere boer of die ons in huis kon nemen. Hij was opgehouden met de handel in koeien.

‘Ik ga niet onderduiken,’ zei Sini. ‘Ergens op een kamertje zitten, dat is geen leven.’

Vader zei haar dat ze geen keus had als hij een plek vond. Ik zou het ook niet leuk vinden me te moeten verstoppen. Misschien had Rachel gelijk en zou hij niets vinden. Dan zou ik op de trein kunnen stappen met mijn nieuwe koffertje.

Sommige ouders gingen wel naar het kamp of naar een schuilplaats. Steeds minder kinderen kwamen op onze school.

‘Laten we vakantie houden,’ zei Rachel tegen de kinderen die nog kwamen, ‘zodat iedereen even kan uitrusten. Goed?’

De kinderen knikten. Die arme Frits. Hij zei steeds maar dat hij op onze school zou willen zitten, zodat hij ook kon uitrusten. Net zoals ik.

Als het donker was geworden en we niet meer naar buiten mochten, waren we bezig onze meubels naar de Droppers te brengen. Het zou zonde zijn, zei Rachel, om de meubels in het huis te laten staan voor de Duitsers, voor het geval we naar het kamp zouden gaan.

‘Onderduiken, bedoel je,’ zei vader.

Ik mocht moeder er niets over vertellen als ik haar opzocht. Ze zou het niet leuk vinden als ze het wist. Ik kon nergens met haar over praten, zelfs niet over Frits omdat ik me zou kunnen vergissen en over zijn nieuwe meubels zou kunnen vertellen. Ik keek heimelijk op de klok als ik bij haar op bezoek was. Dertig minuten is lang. Het kon me niet schelen dat ik weer naar dokter Bos moest voor drie nieuwe vergunningen toen moeder erg ziek werd. Nu hoefde ik niet meer alleen te zijn als ik haar bezocht.

Een paar dagen later toen Sini en ik terugkwamen van het ziekenhuis, kwam Rachel ons bij de keukendeur tegemoet. ‘Een van ons is niet meer hier,’ zei ze, ‘en dat is Bobbie.’

‘Waar is hij?’ gilte ik.

‘Vader heeft hem meegenomen naar een boer die goed voor hem zal zorgen.’

Ik gaf een schop tegen de deur toen ik naar binnen ging. Ik hoopte dat mijn schoen een lelijke plek zou achterlaten. Bobbie was weg en niemand had me er wat over gezegd. Niet tot het te laat was.

3

Het was een prachtige laatzomerse dag, en vader wilde dat ik met hem meeding.

‘Waar gaan we naar toe?’ vroeg ik.

‘Naar Abbink. Ik ga met hem spreken over een schuilplaats.’

‘Kijk uit,’ waarschuwde Rachel, ‘en rij niet door de stad.’

‘Ik weet het, ik weet het,’ zei vader ongeduldig.

Ik wist het ook. Er waren Duitse soldaten in de stad. We konden niet meer fietsen, omdat we ze hadden moeten inleveren, maar vader had het niet gedaan.

‘Kom op, Annie,’ zei vader.

Ik klom achter op zijn fiets.

Het was warm. Vader pakte een rode zakdoek uit zijn zak en veegde zijn gezicht af. Het fietsen moest moeilijk zijn, het pad was zo smal. Aan de rechterkant stonden bosjes; aan de linkerkant diepe karresporen. Wij waren de enigen op het pad. De meeste boeren waren druk bezig het hooi binnen te halen. Maar we reden er één achterop; hij zat op zijn kar met de leidsels losjes in zijn hand. Het paard stapte langzaam, met een neerhangende kop, alsof het stapvoets gaan nog te veel moeite voor hem was. Lui hief de boer een hand op. ‘Mogge,’ zei hij.

‘Mogge.’

We reden door. De muggen waren die dag vervelend. Ongeduldig sloeg ik op mijn gezicht.

Het was zo rustig dat ik een bromvlieg voorbij kon horen zoemen.

‘Daar is het,’ zei vader, ‘en de boer die daar op het veld werkt is Abbink.’

‘Goeiemorgen.’

‘Hallo, De Leeuw, en - eh?’

‘Annie.’

‘Ja. Heb je een tijdje niet gezien, De Leeuw.’

‘Dat weet ik. Ik doe geen zaken meer. Hoe gaat het met het hooien?’

Abbink keek naar de lucht. ‘Als die wolken zo wit blijven als ze nu zijn, krijgen we het hooi op tijd binnen.’ Hij gooide zijn hooivork neer en veegde het zweet van zijn gezicht. ‘Hoe gaat het met de vrouw?’

‘Niet erg goed.’

‘Ik had nooit gedacht dat we nog eens in zo'n rotzooi zouden

leven, De Leeuw. Ik zei laatst nog tegen de vrouw dat ik deze zomer geen plezier heb in het werk. Ik weet niet waar ik het voor doe.'

'Wat zei je vrouw?'

'Ze was het met me eens.'

'Je weet, Abbink, dat het niet lang meer duurt voor de Duitsers ons oppakken en wegsturen.'

'Denk je dat?'

'Ja. Tenzij ik mensen vind die ons in huis nemen.'

Vader en Abbink keken elkaar recht in de ogen.

'Ik zou willen dat ik je kon helpen, maar mijn kinderen zijn te klein. Ze zouden hun mond niet houden als we je verborgen.' Abbink nam zijn pet af en krabde zijn hoofd.

Geen van beiden zei de volgende minuut iets.

'Weet je wát, De Leeuw, mijn schoonzuster is getrouwd met een dominee in de stad. Dat is een beste kerel, en hij kent een hoop mensen. Ik zal het met hem over je hebben.'

'Dat zou ik fijn vinden, Abbink.'

'Ik weet niet of hij kan helpen, maar ik zal hem vragen of hij met je praten wil.'

'Dank je. Wel, je kan maar beter weer aan het werk gaan. Ik vertrouw die wolken niet.'

'Ga even naar binnen. Mijn vrouw zal je een paar eieren geven.'

Terwijl hij naar de fiets terugliep hielp vader stil om een korenbloem te plukken. Hij stak hem in het knoopsgat van zijn jasje. Afwezig krabde hij aan een muggebeet op de rug van zijn hand. Hij wachtte tot ik achterop was geklommen. 'Het is fijn om weer eens met jou op stap te zijn,' zei hij.

Dat was het. Ik keek naar hem op en lachte.

Voorzichtig stapte hij op de fiets, de zak met eieren in zijn hand. 'Rachel kan een omelet maken voor moeder,' zei hij zachtjes. 'Daar hield ze altijd zo van.'

Een paar dagen later schoof een jongen een briefje onder onze deur. 'Zorg dat u morgenmiddag thuis bent. Dominee Zwaal.'

We zaten allemaal thuis op hem te wachten. Maar toen hij kwam gingen vader en hij de huiskamer binnen en lieten ons in de keuken zitten. Het duurde erg lang voor ze weer te voorschijn kwamen. Toen het zover was, had vader rode vlekken op zijn wangen. Hij had een plaats, zei hij, bij Rotterdam.

Maar Rotterdam was uren ver weg, misschien wel een halve

dag! Zouden we zo ver weg moeten?

‘Eén plaats?’ vroeg Sini.

‘Ja, en ik moet hem nemen,’ zei vader. ‘Meneer en mevrouw Hemmes - zo heten ze - willen een man.’ En dominee Zwaal zou zien dat hij in Rotterdam kwam zei vader.

‘Wanneer ga je?’ vroeg Rachel.

‘Als ik een plaats voor jullie drie heb gevonden.’

Vader keek me aan. ‘Nee, Annie. Moeder is te ziek om onder te duiken. Ze zal veilig zijn in het ziekenhuis. Je ziet er overstuur uit. Kom nou. En zeg niets tegen haar.’

Ik slikte. Ik zei dat ik het niet zou doen.

Op een morgen in september belde oom Phil al vroeg bij ons aan. Hij wilde met ons praten, zei hij, nu direct. ‘Een niet-joodse vriend van mij heeft aangeboden Billa, Hannie, grootmoeder en mij in huis te nemen,’ zei hij.

‘Waar?’ vroeg vader.

‘Een paar uur op de fiets hier vandaan.’

Maar hij was niet van plan het aanbod aan te nemen, zei hij, omdat tante Billa het niet wilde.

‘Waarom wil ze niet?’ vroeg vader.

‘Ze willen geen kosjer huishouden voor haar houden,’ zei oom Phil.

We keken hem allemaal aan. Zijn gezicht was rood - het gedeelte dat ik zien kon. Hij was gekomen, legde hij uit, om vader te vragen of die misschien met zijn vriend zou willen praten. Misschien konden wij in zijn huis ondergebracht worden.

Nadat oom Phil was weggegaan, stapte er een man die we nog nooit hadden gezien voor ons huis van zijn fiets. Hij keek door het keukenraam.

Rachel deed het open. ‘Wie zoekt u?’ vroeg ze.

‘Ies de Leeuw,’ zei de man. ‘Ik ben Gerrit Hannink, een vriend van je oom.’

Nieuwsgierig bekeek ik hem. Hij was lang, met gebogen schouders. Samen gingen vader en hij de huiskamer binnen. De deur ging dicht.

Toen meneer Hannink weg was riep vader ons binnen. ‘Kom hier, opschieten.’ Wij hadden nu ook een plaats, zei hij. Wij alle drie zouden bij meneer Hannink gaan wonen. Juffrouw Kleinhoon-

te, een vroegere lerares van Rachel en Sini, zou met meneer Hannink bespreken hoe we in Usselo moesten komen, waar hij woonde.

‘Ik ga niet,’ zei Rachel ineens.

‘Wat is er met je aan de hand?’ vroeg vader.

‘Wie moet er dan moeders eten klaarmaken?’

We keken Rachel allemaal aan. Hoe moest dat met moeders eten? Ze zou de maaltijd van het ziekenhuis moeten eten, zei vader. Maar Rachel zei dat ze niet weg zou gaan. Een van ons moest blijven om voor moeder te zorgen.

‘Niks d'r van!’ riep vader. ‘Jij gaat mee met Sini en Annie. Je moet in elk geval toch binnenkort weg uit Winterswijk. Je kan niets voor moeder doen. Niemand kan dat. Waarom zou jij je leven riskeren?’

Vader beende de kamer op en neer. Maar Rachel zou niet meegaan naar Usselo, zei ze, tenzij ze absoluut moest.

Begin oktober kreeg vader een brief over de post. De volgende week, zei de brief, moet uw gezin naar een Nederlands werkkamp. Meldt u aan het station. Maar het kon best zijn dat ze ons niet naar een werkkamp brachten. De brief zou wel eens kunnen liegen. Dat zei vader. Een heleboel keren reed de trein door naar Duitsland, of Oostenrijk, of Polen, naar de concentratiekampen. Hoorde Rachel niet wat vader zei? Ze wilde toch niet door de soldaten van Hitler geslagen worden? Moest ze dan niet met Sini en mij meegaan?

De volgende dag zou er iemand komen om vader naar de familie Hemmes te brengen. 's Middags gingen vader en ik naar het ziekenhuis om moeder te bezoeken, maar we zeiden niets over de brief of de familie Hemmes. Op de terugweg hield ik zijn hand stevig vast.

‘Annie, zul je lief zijn in Usselo? Juffrouw Kleinhoonte zal je wat schoolboeken meegeven. Dan kan je nog iets leren terwijl je ondergedoken bent. Rachel en Sini helpen je wel. Na de oorlog gaan jij en ik weer de boer op - koeien kopen.’

Ik pakte zijn hand nog steviger beet.

We stonden de volgende morgen vroeg op, lang voordat vader weg zou gaan. Toen ik de trap afliep hoorde ik ‘Rachel... moet... Usselo.’ Arme vader was altijd aan het ruzie maken. Toen ik binnenkwam, hield hij op. ‘Vooruit ermee,’ mompelde hij, een voor

een aan zijn vingers trekkend.

Een paar ervan maakten een krakend geluid.

‘Alsjeblieft, vader,’ zei Rachel.

‘Praat niet net als je moeder.’ Vaders stem was scherp.

Niemand zei iets.

‘Nou, goed, ik ga. Het is nog niet helemaal tijd, maar dominee Zwaal zei dat de man een beetje vroeger zou kunnen komen... je weet nooit... Neem het geld dat ik jullie heb gegeven mee naar Usselo... Zorg goed voor je zelf.’ Hij trok zijn jas aan en knuffelde ons. ‘Na de oorlog...’ Hij hield abrupt op, greep zijn koffer en ging het huis uit.

De deur sloeg met een klap dicht.

Even voor het middaguur kwam er een tengere oude dame. Het was juffrouw Kleinhoonte. ‘Jullie vader is veilig aangekomen,’ zei ze. ‘Ik heb juist met dominee Zwaal gesproken. Ik zal jullie vertellen hoe je bij Hannink moet komen.’ Ze wendde zich tot Rachel. ‘Je vader heeft me over je verteld. Wil je nog steeds blijven?’

Ja. Rachel was nog niet bereid om te gaan, zei ze. Ze zou zeker tot de volgende week blijven, tot het laatste ogenblik.

‘Dat zou ik je beslist afraden. Maar als je er zo over denkt, wil dominee Zwaal dat je de avonden bij hem thuis doorbrengt.’

Toen zei juffrouw Kleinhoonte dat Sini de volgende morgen naar Usselo moest fietsen. Sini moest haar haar verven en zich als een boerenmeisje kleden. Meneer Hannink zou haar even voor Usselo opwachten. ‘Laat niet merken dat je hem kent. Volg hem alleen maar. Na een paar minuten slaat hij een pad in. Dat is de oprit naar zijn huis. Ga in de garage en wacht af.’

Ik luisterde opgewonden. Wat moest ik doen?

Mijn haar zou worden geknipt als dat van een jongen, zei juffrouw Kleinhoonte, en ik moest een matrozenpak dragen.

‘Maar dan zie ik eruit als een jongen! En als ik dan iemand tegenkom die me kent?’ Dat kon gebeuren. Ik hield mijn adem in.

‘Laten we hopen dat ze je niet herkennen. Daar is die verkleeding voor,’ zei Rachel.

‘Loop morgenochtend om acht uur naar de bushalte bij mijn huis,’ ging juffrouw Kleinhoonte verder. ‘Om zestien over acht komt de bus. Er staat Winterswijk-Enschede voorop. Stap op en koop een kaartje naar Enschede.’

Maar ik moest toch naar Usselo? vroeg ik. Dat moest ik ook, maar niet rechtstreeks, zei juffrouw Kleinhoonte. Usselo was zo'n

klein plaatsje dat de mensen me na zouden kijken als ik daar de bus uitging. Het was veiliger om in Enschede uit te stappen, dat was een grote stad.

‘In Enschede wacht een jong meisje bij het eindpunt op je. Haar naam is Dini Hannink. Spring bij haar achter op de fiets, dan brengt zij je naar het huis in Usselo.’

Wat veel om te onthouden. En ik zou er als een jongen uitzien. Hoe moest dat als ik Frits zag?

Het werd onze tijd om moeder te bezoeken, zei Sini. Ik wilde niet mee. Zou ze niet weten dat we haar morgen niet zouden komen opzoeken? Of de dag daarop? Of, of... nee, nee!

‘Waarom is vader niet meegekomen?’ vroeg moeder.

Sini boog zich over het bed. ‘Hij moest onderduiken,’ fluisterde ze. ‘Maar hij heeft het erg goed. Hij zit in een prachtig hotel. Het eten moet er geweldig zijn.’

Ik bloosde. Hoe kon Sini liegen? Maar moeder glimlachte.

Toen de dertig minuten voorbij waren, ging Sini het eerst de zaal uit.

‘Annie,’ zei moeder, ‘herinner je je die snoepautomaat bij het station?’

Ik knikte.

‘Denk je dat hij nog in gebruik is?’

‘Dat denk ik wel.’

‘Hier heb je een kwartje. Kan je onderweg naar huis wat kopen.’

Ik greep het geldstuk uit haar hand en holde weg. Ik wilde niet dat ze mijn tranen zag.

Buiten stond Sini op me te wachten.

‘Hoe lang blijft moeder ziek?’ vroeg ik.

‘Dat weet niemand,’ zei ze, ‘maar ze is doodziek. En waarschijnlijk leeft ze niet lang meer.’

Ik was niet eens verbaasd.

Thuis zat Rachel te wachten met een fles peroxyde in haar hand. ‘Was eerst je haar,’ zei ze tegen Sini. Ik ging op het bed zitten om toe te kijken. Sini was mooi. Haar haar was lang en glanzend, maar zwart - de verkeerde kleur.

Rachel goot wat peroxyde in een glas en vulde de rest bij met water. Ze wreef het uit op Sini's haar. We wachtten zonder wat te zeggen. En na een poosje gebeurde er iets verkeerd. Vlak voor

onze ogen begon Sini's haar rood te worden, het rood van roestig prikkeldraad. Dof, levenloos rood. Rachel hield op.

Met een ruk hief Sini haar hoofd op en goot water over haar haar. Ze duwde het haar uit haar ogen en keek. 'Dat gaat niet,' zei ze woedend. 'Kijk, het is vreselijk.'

Ik wees op haar wenkbrauwen. 'Die zijn nog zwart.'

Met een kwade beweging trok Sini de meeste wenkbrauwharen eruit. De huid boven haar ogen was rood en gezwollen. Het had vast pijn gedaan. Ik had er niet over moeten beginnen.

Het was mijn beurt. Rachel sloeg een handdoek om me heen, pakte de schaar en begon te knippen. Vlokken haar vielen op de grond. Toen er geen meer vielen, liep ik naar de spiegel: twee bange groene ogen in een erg rond gezicht keken me aan. Ik haatte ronde gezichten. Het was niet zo erg geweest toen mijn haar lang was. Ik probeerde mijn wangen naar binnen te zuigen; het hielp niet.

Ik geloofde Sini en Rachel niet toen ze zeiden hoe aardig ik eruitzag. In bed trok ik de deken over mijn hoofd.

Toen ik wakker werd was het nog donker. Ik ging mijn bed uit om te kijken of het regende. Ik stak mijn hand uit het raam en wachtte. Geen druppel. Ik keerde me om en draaide het licht aan: vier uur. Ik ging op mijn bed zitten. In de hoek bij het raam had een tafel gestaan, maar die hadden we aan de Droppers gegeven. Frits gebruikte hem waarschijnlijk voor zijn huiswerk - voor school.

Ik hoorde geluiden in de keuken. Sini en Rachel waren vast al op. Ik ging naar beneden om te kijken. Sini was bezig met een schaar de ster van haar jas te halen. Ze knipte aan de zes hoeken tot de ster eraf viel. Haar gezicht was rood gezwollen.

'Nu moet ik me gaan aankleden,' zei ze. 'Wacht tot je me naar beneden ziet komen.'

'Rachel,' vroeg ik, 'wanneer kom jij naar Usselo?'

'Gauw,' antwoordde ze.

'Rachel, je weet wel, de vrachtwagen.' Hoe moest het als ze thuis was en de wagen kwam haar halen?

Ze zei me dat ik me niet ongerust hoefde te maken. Ze was vijfentwintig - dat was de reden waarom ze zo veel wist.

'Denk je dat we terugkomen?' vroeg ik. 'Uit Usselo?'

Dat wist ze niet, zei Rachel.

Niet iedereen die onderdook kwam terug. Een groep joden die

zich wekenlang in een moerassig gebied bij Winterswijk had schuilgehouden was gegrepen. Het was niet aardig om je te verstoppen, zeiden de Duitsers. De groep was naar Polen gestuurd. Misschien kwamen ze na de oorlog terug. Dat zou kunnen. Rachel wist het niet. Maar die mensen hadden zich zelf verstopt. Die joden hadden geen niet-joodse familie gehad om voor hen te zorgen - zoals wij.

Sini kwam gekleed als boerenmeisje de trap af. Een sjaal verborg bijna al haar haar. Ze bond een bundel kleren op de bagagedrager van haar fiets. 'Ik kan het niet de hele dag in huis uithouden,' zei ze met een grappig stemmetje. 'Waarom moet ik dat eigenlijk? Ik zie er niet eens joods uit. Hoe kan iemand het weten zonder de ster!'

Rachel liep weg.

'Dag Sini. Ik zie je vandaag nog wel,' zei ik.

Sini liep met haar fiets naar de weg en stapte op. De kerkklok sloeg vijf uur.

Drie uur later vertrok ik. Ik zag er goed uit, zei Rachel. Voorzichtig voelde ik aan het haar onder mijn pet. Ik draaide me om en zwaaide nog eens, maar Rachel was het huis in gegaan.

Wat aardig! Rachel vond het goed dat ik het nieuwe koffertje meenam! Ik zwaaide hem heen en weer. Ik was een beetje bang omlaag te kijken naar mijn kleren en de ster niet te zien. Ik stapte wat door. Ik moet opletten, kan natuurlijk niet gaan hollen.

Ik begon te fluiten - liedjes waaraan ik sinds de eerste klas niet meer had gedacht... eerste klas... eeuwen geleden... voor baby's. Ik stak een hand in mijn broekzak en floot harder. Ik had de eerste huizen van de stad bereikt.

Het was druk op straat, met mensen die op de fiets of lopend naar hun werk gingen. Toen ik linksaf sloeg zag ik recht voor me iemand die ik kende in mijn richting komen - een buurman van ons oude huis in Winterswijk. Hij was op de fiets. De afstand tussen hem en mij werd kleiner tot hij naast me reed, naar me keek, langzamer ging rijden, me voorbij ging en niets zei, maar alleen zijn hoofd omdraaide om me nog eens te bekijken.

Benen, mars. Mars. Op, strek, neer. En op en strek en neer. Als hij me eens aangaf? Als iemand mijn naam vroeg, moest ik zeggen dat ik Jan de Wit heette. Dat was een goede niet-joodse naam. Ha, wie zou me geloven?

Ik rilde.

Ik draaide me om en keek of hij me volgde. Nee, maar was dat niet Rachel die daar een stuk terug achter me aan liep? Ja. Ik stond stil om op haar te wachten, maar ze schudde haar hoofd. Ze wilde niet dat ik op haar wachtte.

Ik kwam bij de bushalte. Er stond niemand. Ik zette de koffer neer en wachtte. Een paar minuten later kwam er een gele bus aanrijden. Als hij de halte eens voorbij reed?

Ik zwaaide heftig. De bus verminderde vaart en stopte. De deur ging open en ik klom de treden op, de koffer voor me uitduwend. De deur ging achter me dicht.

‘Enkele reis naar Enschede, alstublieft.’

Toen ik uit het raam keek zag ik de rug van Rachel. Ze was op weg naar huis.

4

Ik ging achter in de bus zitten, de koffer voor me. Naast me zat een oudere vrouw. Ik schoof zo ver mogelijk van haar af. Had ik wel eens in een bus gezeten? Misschien kon Sini zich dat herinneren. Maar ik had vast nog nooit mijn eigen kaartje gekocht. Voorzichtig haalde ik het kaartje uit mijn zak en bestudeerde het. Wat een hoop kleine gaatjes.

Ongeveer een halfuur buiten Winterswijk hield de bus plotseling stil. Iedereen rekte zich uit om te zien waarom. De chauffeur opende de deur en verscheidene Duitse soldaten kwamen naar binnen. ‘Blijf op uw plaatsen. Routine-onderzoek. Open uw tassen.’

Wat moest ik nou als ze mijn koffer zouden openmaken! Wat zou ik moeten zeggen? Dat die kleren van mij zijn? Dat kan niet; het zijn meisjeskleren. Waarom had Rachel me niet verteld wat ik zou moeten zeggen als dit zou gebeuren! Ik schoof op mijn plaats heen en weer.

Een van de soldaten kwam naar achteren. ‘Die van jou, jongen?’

Onschuldig keek ik naar hem op. ‘O - de koffer? Die zit vol meisjeskleren die ik naar mijn tante breng.’

Hij knikte en ging door. Ik veegde mijn natte handen af aan mijn kniekousen. Een paar minuten later gingen ze weg, met een geslachte kip bij zich. De man van wie ze hem afgenomen hadden was woedend. ‘Bedoelen ze dat nou met routine-onderzoek?’ klagde hij.

De bus ging weer rijden.

Het landschap buiten het raam was hetzelfde als rond Winterswijk - vlak, weilanden, koeien. Ik wilde mijn buurvrouw vragen of ze wist waar Usselo lag, maar ik deed het niet. Als ze me eens ging ondervragen? Ik bleef uitkijken naar de stad. Ongeveer twintig minuten later bereikten we Enschede. We waren door Usselo heen gereden, en ik had het niet opgemerkt.

Ik bleef in de bus tot de chauffeur het eindpunt aankondigde. Ik klom de treden af.

Iemand tikte me op mijn schouder. Geschrokken draaide ik me om.

‘Ik ben Dini Hannink. Hoe heet jij?’

‘Annie de Leeuw.’

‘Ga maar achterop zitten. Zit je? Daar gaan we.’

Met mijn ene hand hield ik mijn koffer vast; met de ander hield ik me aan de rug van Dini vast.

Dus dit was Usselo. Zo te zien was het alleen maar een weg. Hier en daar stonden een paar boerderijen, en een bakkerij.

‘Zie je dat huis naast de weg, aan je rechterhand?’ vroeg Dini. ‘Daar woon ik.’ Ze reed de garage binnen.

Ik liet me van de bagagedrager glijden. Ik wachtte, met de koffer aan mijn hand. Terwijl Dini haar fiets wegzette, kwam er een langharige witte hond binnenrennen. Ik lachte. Geweldig. Ik volgde de hond uit de garage, maar Dini holde achter me aan.

‘Ga terug, Annie, daar is de weg. Iemand zou je kunnen zien.’ Me zien? Ik beet op mijn onderlip. Beschaamd liep ik terug. Toen Dini zich ervan had overtuigd dat niemand ons zag liepen we naar het huis, waar meneer en mevrouw Hannink ons beneden stonden op te wachten. Ze brachten me naar een kamer boven - waar Sini op de rand van het bed zat.

Zwijgend keken we uit het raam. Die keek uit op de achtertuin. We keken naar de beddesprei. Die was gehaakt. We keken nog wat om ons heen. Naar de deur - die dicht was - en naar elkaar.

Sini ging op haar horloge zitten kijken. Ze fronste haar voorhoofd, schudde het, hield het aan haar oor en zuchtte.

Moesten we de hele dag en de hele nacht in die kamer blijven? Sini had gelijk gehad. Dit was geen leven.

Het uitpakken duurde niet lang, maar we kregen er ruzie door.

Sini was niet eerlijk. Ik had ook ruimte voor mijn kleren nodig. De la was niet alleen van haar. Ik keek de hele middag sip uit het raam en dacht erover na. Toen Sini welterusten zei, gaf ik geen antwoord. Waarom zou ik? Maar een tijdje later, toen ik door mijn oogharen naar haar keek en zag dat ze haar ogen open had, stak ik mijn hand uit.

Misschien had ze gelijk. Haar kleren waren groter; die hadden meer ruimte nodig dan de mijne.

Wanneer zouden we op moeten staan? Sini zei dat het er niet op aankwam, maar we konden toch niet de hele dag in bed blijven liggen? Ik schoof de gordijnen open. Het was gisteren niet tot mij doorgedrongen hoeveel vruchtbomen er wel achter het huis stonden. Ik probeerde ze te tellen. Ik kwam tot elf, maar er waren er meer. Ik zag takken die bij onzichtbare bomen hoorden. Ik ging zo veel mogelijk naar de uiterst rechtse kant van het raam en duwde mijn wang ertegenaan. Ik deed één oog dicht zodat ik me beter kon concentreren op wat er links stond. Nog steeds kon ik het niet zien. Geërgerd stapte ik weer in bed.

‘Ik vraag me af wanneer die van Hannink opstaan,’ zei ik.

‘We moeten zeggen dat wij de bovenverdieping zullen schoonmaken,’ antwoordde Sini.

‘Ze moeten wel vroeg opstaan. Dini moet al vroeg naar school.’

‘Jij moet me helpen bij het stof afnemen.’

‘Moet meneer Hannink niet naar zijn werk? Hoe laat is het?’

‘Annie, ik wil het je niet weer horen vragen. Hier.’ Sini sprong uit bed, deed haar horloge af en legde het op de latafel. ‘Nou kan je zelf kijken.’

Iemand liep door de gang. Het slot van de badkamer klikte. Ik holde naar het horloge en meldde: ‘Zeven uur. Nu weten we hoe laat ze opstaan.’

Natuurlijk, eens moesten ze opstaan. Ze moesten allemaal ergens heen. Ik ging vroeger ook ergens heen. Voordat de boom al die dingen verkondigde gingen we altijd naar een hotel aan zee. Misschien zouden we daar volgende zomer weer heen gaan. Op hete dagen rolde vader dan zijn broekspijpen op en liep naar de rand van het water. ‘Kom op, Sophie,’ riep hij dan, ‘het water is niet koud. Dat kan trouwens niet - met al die mensen in het water.’

Maar moeder bleef altijd lachend in haar badstoel zitten. Vader ging een beetje dichterbij het water toe, dichterbij, dichterbij... tot

het over zijn voeten spoelde. Dan trok hij ze direct terug. Maar dapper ging hij er weer op af. Als er een golf aankwam, liep hij hard achteruit. Als hoe-heten-die-vogels-ook-weer? Oeverlopers.

Een paar minuten later was hij weer bij moeder. 'Kom dan, Sophie, ik zal je wel meentrekken.'

Dan lachte moeder, maar ze ging niet.

'Je loopt wat mis, Sophie,' zei hij dan, 'het water is precies goed.' Daar moest moeder nog meer om lachen. Vader trok dan zijn stoel bij de hare en ging met haar zitten praten. Geen geschreeuw en gegil. Fijn.

Zou Rachel tegen moeder zeggen dat wij ook in een goed hotel zaten? 'Sini, denk jij dat ze dat gedaan heeft?'

'Misschien wel.'

'Maar zou moeder het geloven, Sini?'

'Dat zou me niets verbazen,' antwoordde Sini. 'Moeder heeft nooit begrepen dat Hitler op de joden jaagt. Als dat wel het geval was geweest, zouden we wel naar Amerika zijn gegaan toen vader dat wilde.'

Het schoot me weer te binnen: 'Sophie... laten we... Amerika,' schelle stemmen.

'Wist jij dat vader bang was, Annie?'

Vader bang? 'Nee, Sini.' Ik schreeuwde het bijna.

'Natuurlijk, anders zou hij nu wel zijn leven riskeren in Winterswijk, en niet Rachel. Heb je hem nooit eerder bang gezien?'

Hoe kon Sini die dingen zeggen? 'Nee.'

'Ik wel. Als een boer niet wilde betalen, moest ik erheen om het geld te innen. Dat was iets wat ik niet zou hebben moeten doen. Maar vader was te bang om er zelf om te vragen. En dan werd hij nog woedend op me ook als ik er onderweg naar huis wat van verloor,' zei Sini kwaad.

Ik staarde haar woest aan. Nou, dan had ze maar beter op moeten letten. Hij had gelijk gehad. En waarom deed het praten over geld haar denken aan mijn rekenboek?

'Niet zo vroeg, Sini.' We hadden zelfs nog geen ontbijt gehad!

Ergens heen gaan. Mevrouw Hannink had ons verteld dat meneer Hannink bezig was een ondergrondse schuilplaats te bouwen in de achtertuin. 'Daar kunnen jullie in als het in huis te gevaarlijk is.'

Misschien zou ik er wel eens in mogen en een tijdje blijven.

Glimlachend keek ik naar Sini. Ze vond het waarschijnlijk ook

leuk. Maar misschien had ze het niet gehoord. Ze ijsbeerde heen en weer en schudde haar vuisten tegen het raam. 'Annie, hoe lang nog? Ik moet eruit - uit!'

Maar we waren pas een dag en een nacht in de kamer geweest.

'Ik geloof dat ik de winter hier wel zal kunnen verdragen. Maar in het voorjaar, Annie, als we hier in mei nog zitten, word ik gek. Hoor je me?'

Ik hoorde haar. Dan zou ik er ook wel uit willen. Om weer met Frits in bomen te klimmen.

'Ik moet in de zomer bruin worden. Ik zie er vreselijk uit zo, Annie, geef antwoord.' Wat zou ik moeten zeggen? 'Zeg me eens eerlijk. Ben ik lelijk met dat rode haar en zonder wenkbrauwen?'

Ik bekeek haar kritisch. Sini stond recht voor me, wachtend op mijn antwoord. 'Je bent mooi. Werkelijk. Ik zou willen dat ik er zo uitzag.'

'Kom hier, gekke meid. Wij redden het wel, jij en ik.'

Het zou fijn zijn als Rachel kwam. Ik liep zo onopvallend mogelijk langs de commode en gluurde op het horloge. Misschien zou mevrouw Hannink de hond naar boven laten. Dat zou leuk zijn. Toen zij en Dini bij ons kwamen praten, vroeg ik het haar. 'Natuurlijk,' zei ze, en Kees kwam. Hij kwispelde met zijn staart tegen ons, likte ons, sprong tegen ons op... en holde toen weer naar de deur. Weg. Dat zou Bobbie niet gedaan hebben. Die zou bij mij gebleven zijn.

Ongelukkig keek ik uit het raam. 'Wees maar blij dat je vandaag binnen kan blijven,' zei Dini. 'Het is vreselijk buiten. Ik wou dat ik hier bij jullie kon blijven.' Maar direct nadat ze dit had gezegd ging ze weg - naar school. Ik zou zelfs naar school willen en het nog leuk vinden ook, als ik maar naar buiten mocht.

Dini had gelijk over het weer vandaag. De wind huilde. Zo nu en dan werd er een achtergebleven appel uit de boom gerukt. Plop. Die viel dan niet recht naar beneden. Hij werd eerst tegen de takken in de buurt of de stam geblazen. Plop. De appel moest wel helemaal beurs zijn als hij de grond bereikte. Er zaten vast barsten in. Als niemand hem in de komende dagen oprapte, zou hij bruin worden op de beurse plekken. Mieren zouden in de barsten heen en weer lopen. Als de appel dan nog langer bleef liggen, zou hij helemaal dofbruin worden. Rottend. Stinkend. Zelfs de kevers zouden er niet meer naar omkijken. Bladeren zouden hem bedekken. Iemand zou erop trappen. Hem verpletteren. Voorbij.

Ik nam een boek en bladerde wat. Wat een vervelend verhaal.

Moeder stierf. Juffrouw Kleinhoonte belde meneer Hannink op om het hem te vertellen. We hadden geweten dat moeder vlug zou sterven. Maar toen hij het ons zei, deed het toch verdriet. Toen meneer Hannink weg was gingen Sini en ik op het bed zitten, dicht bij elkaar. We huilden.

Ik vroeg me af of grootmoeder het wist. Waarschijnlijk wel, tenzij ze al op die trein zat met oom Phil, tante Billa en Hannie.

Nu zou Rachel komen. Dat moest wel. Ze was zich nu waarschijnlijk al aan het klaarmaken.

Maar ze kwam niet en ze zou niet komen ook. Ze was naar iemand anders' huis gegaan, zei meneer Hannink, en we wisten zelfs niet waarom. Dominee Zwaal had er door de telefoon niet over willen praten. En dan te bedenken dat Sini en ik zelfs onze kleren bij elkaar hadden gepropt, zodat Rachel haar eigen lade kon hebben.

‘Mijn God, waarom moet ik het zijn die met jou opgescheept zit?’ huilde Sini.

‘Ik had ook liever iemand anders dan jou,’ zei ik woedend. ‘Ik zou veel liever alle dagen bij Rachel zijn.’ Maar na een minuutje liep ik naar Sini toe en ging op haar schoot zitten. Ik begroef mijn gezicht in haar hals en snikte. ‘Niet doen,’ zei ze, ‘ik zal goed op mijn kleine zusje passen.’

Sini pakte de kalender die mevrouw Hannink ons gegeven had en hing hem boven ons bed. Het was die dag de twaalfde november. Hoe lang waren we al hier? Ik probeerde me het te herinneren maar kon het niet, en ik durfde het Sini niet te vragen. Zou ze gelijk hebben dat we hier wel eens voor altijd zouden moeten blijven? Heel lang geleden was er een oorlog geweest tussen Nederland en Spanje, had ze me verteld, die tachtig jaar had geduurd. Tachtig. Eens even kijken. Dan zou ik negentig zijn. En Sini zou honderd zijn. Daar stond ze, bij het bed met een potlood in haar hand. Met felle, nijdige bewegingen streekte ze de eerste elf dagen van november door. Elf diep zwarte streepjes. Zou ze de twaalfde ook doorstrepen? Dat moest ze eigenlijk niet meer doen. Deze dag was nog niet voorbij. Was dát even gemakkelijk! Je kon ze zo doorstrepen. Iedere dag van de maand. Je kon zelfs vooruit werken. Waarom niet?

Zenuwachtig liep ik de kamer rond, en struikelde iedere keer over het vloerkleed als ik erover moest. Ik duwde mijn neus tegen het raam. ‘Sini, ik geloof dat ik de schuilplaats kan zien.’

‘Waar?’

‘Tussen die twee bomen daar. Zie je hoe de grond daar een beetje hoger is?’ Zou je er rechtop in kunnen staan? Ik wou dat ik er nu in zat, zodat ik er later over zou kunnen praten. Ik hoorde me nu al: ‘Je raadt nooit waar ik was. In een hol onder de grond. Ja echt, onder de grond. Een graf? Nee, natuurlijk niet. Zou ik terug zijn gekomen uit een graf? Nou ja, eigenlijk leek het wel een klein beetje op een graf, geloof ik. Alleen ging je er levend in.’

En Frits zou me met wijd open mond aanstaren. Stommeling die hij was. Verdikkie, waarom kon ik niet naar buiten om het eens te bekijken?

Sommige mensen hadden geluk, zoals de twee joden die nu in de achtertuin zaten. Meneer Hannink had ze de avond tevoren in de schuilplaats gebracht. ‘Daar blijven ze,’ zei hij, ‘tot ik ze naar hun eigenlijke plaats kan brengen.’

Alsof dat geen eigenlijke plaats was. Waarom bracht hij er ons niet heen, en dan konden die twee in onze kamer. En waarom kreeg hij eigenlijk steeds nieuwe joden aan? Goed, dat vond ik niet erg, maar zij mochten een tijdje in het hol wonen, tot hij een huis voor hen vond. Ze wilden waarschijnlijk niet eens een huis. Ik tenminste niet. Ik wilde een hol!

November werd december, en iedere dag hoopte ik dat het zou gaan sneeuwen. En op een dag was het zover.

‘Sini, kom eens bij het raam.’

Kleine witte sneeuwvlokken dwarrelden omlaag. Ik probeerde er een te volgen. Ik keek omhoog, koos er een uit, en liet mijn ogen met hem meegaan. Voordat de vlok het raam raakte moest ik achteruit stappen. Het kijken ernaar maakte me duizelig.

‘Sini, laat me er voor deze ene keer uit. Het sneeuwt!’ Ik keek haar aan. Wat kon er gebeuren als ik er één keertje uitging. ‘Sini, alsjeblieft.’

‘Je weet dat het niet kan, maar ik zal je de sneeuw aan laten raken,’ zei ze.

Ze deed het raam een klein stukje open. Ik stak mijn hand er ver genoeg uit om een paar sneeuwvlokken te kunnen vangen. Jammer, ze smolten zodra ze op mijn hand kwamen. Ik ging op het bed zitten. Ik hoorde Dini de trap opkomen. Ze zou waarschijnlijk onder de sneeuw zitten. Er zat vast sneeuw onder haar schoenen ook. ‘Zal ik een sneeuwpop voor je maken?’ vroeg ze.

‘Wat bedoel je?’ Maar ze was al weer weg, de trap af. Ik liep op het raam toe.

Daar ging ze, een sneeuwbal rollend door de achtertuin. Ze keek naar boven. Ik duwde mijn neus tegen het glas. De bal werd steeds groter. Maar hij was niet volmaakt rond. Mijn handen frommelden aan het gordijn. Daar. Ze had de bal recht onder het raam gerold. Ze duwde hem tegen een boom. Goed zo. Dat zou ik ook gedaan hebben. Een kleinere bal voor het hoofd. Wat een grappige vorm! Dat werd een sneeuwpop met een punthoofd.

‘Sini, kom dan kijken. Het is zo leuk.’ Maar hij zou een hoed op moeten hebben. De poppen die ik vroeger maakte hadden er altijd een op. Waar is Dini? Misschien is ze naar binnen om er een te halen. Toe, Dini. Ja, ze heeft er een. Ik lachte. Zwaaide naar haar. Geweldig.

‘Heb je koude handen?’ Ik vormde de woorden met mijn mond toen ze naar boven keek. Ze begreep het niet. Ik spreidde mijn handen uit, bracht ze naar mijn gezicht, blies er op, en stak ze onder mijn oksels. Ja?

Ze knikte.

Zodra ik de volgende morgen wakker werd opende ik het gordijn. De sneeuwpop was er nog steeds, maar hij was kleiner. De hoed was over zijn ogen gezakt. Hij keek treurig.

Het werd Kerstmis, hoewel Sini had gezegd dat het dat nooit zou worden. De familie Hannink had visite beneden. ‘Je mag geen enkel geluid maken,’ zei mevrouw Hannink, ‘tot ze weer weg zijn.’ Natuurlijk niet. Dat begreep ik. Afwezig speelde ik met de stoel naast me.

‘Niet doen, Annie,’ waarschuwde Sini.

Wat niet doen? En ik bleef ermee spelen, hem heen en weer kantelend.

‘Je hebt gehoord wat mevrouw Hannink zei.’

‘Natuurlijk,’ antwoordde ik fluisterend, mijn hand op de stoel. En toen viel hij.

Sini greep mijn arm. Er kwam geen enkel geluid van beneden. Toen begonnen meneer en mevrouw Hannink hard te lachen. Wat was er zo grappig? dacht ik geërgerd.

Dat dacht ik niet meer toen meneer Hannink met me praatte nadat het bezoek was vertrokken. Niemand moest ook maar vermoeden dat er boven mensen waren, zei hij. Ze zouden het tegen de Duitsers kunnen zeggen, die dan zouden komen kijken. Als ze ons vonden, zouden ze Hannink en zijn gezin straffen en wij zouden naar Mauthausen of een kamp in Polen worden gestuurd.

Mijn lippen trilden. Zou ik dan altijd over die vrachtwagens moeten horen?

Maar hij werd toch verdacht, zei meneer Hannink een paar avonden later. En het had niets te maken met de stoel. Hij had een joods kind van het ene gezin naar een ander gebracht. Alles was goed gegaan, zei hij. Het was donker en het kind had geen woord gezegd. Maar op de terugweg was meneer Hannink gevolgd door een Duitse soldaat.

‘Ik geloof niet dat hij me helemaal tot huis heeft gevolgd,’ zei meneer Hannink, ‘en misschien heb ik me alles maar verbeeld, maar het zou beter zijn als jullie een poosje weggingen. Als er binnen een week niets gebeurt, kunnen jullie terugkomen.’

‘Waar gaan we dan naar toe?’ vroeg Sini.

Ik keek haar aan. Hilde ze?

Naar een boerderij vlak bij, zei meneer Hannink, maar hij kon ons daar pas de avond daarop heen brengen. Intussen zouden we in de schuilplaats in de achtertuin moeten blijven, voor het geval dat het huis zou worden doorzocht.

Sini en ik pakten onze kleren. Eindelijk ging ik naar het hol. ‘Sini, ik ben zo opgewonden. Ik wou dat we er langer dan een dag moesten blijven. Denk je dat het daar donker is of...’

‘Hou op,’ zei Sini mat. ‘Weet je wat voor een dag het is? Oudejaarsavond. Ha ha, oudejaarsavond. Nou, laten we de kalender maar niet meenemen. Misschien krijgen we volgende week een nieuwe. Voor 1943.’

Ongeduldig keek ik op het horloge dat Sini me liet dragen. Meneer Hannink had gezegd dat hij over een halfuur terug zou zijn. Waar bleef hij? Ik was klaar. Ik wipte heen en weer op mijn stoel. Kom op, laten we gaan. Het is tijd.

Stil volgden we meneer Hannink de trap af. Mevrouw Hannink gaf ons een zak. ‘Een paar boterhammen. En, meisjes, over een week zie ik jullie weer. Hoogstens twee.’

‘Tot ziens, mevrouw Hannink.’

Het was koud buiten. Ik rilde. We bleven dicht achter meneer Hannink lopen. Eindelijk zou ik dan te weten komen hoe de schuilplaats eruitzag.

Meneer Hannink stond stil. Hij boog zich voorover en schoof een paar takken weg. Er kwam een opening te voorschijn. Hij liet zijn zaklantaren erin schijnen. ‘Volg me,’ fluisterde hij.

Sini ging eerst, terwijl ze mijn hand vasthield. Waarom was het zo donker? Ik likte over mijn lippen. Ze voelden droog aan. Behoedzaam stapte ik naar voren en naar beneden.

Meneer Hannink richtte zijn zaklantaren voor zich uit. We waren in een lange, smalle ruimte. De wanden en het plafond waren bedekt met houten planken. Op de vloer lagen dekens. Ik duwde ze met mijn voet weg om te zien wat eronder lag. Ook hout. In de hoek stond een po.

‘Morgenavond omstreeks elf uur kom ik jullie halen. Nou, welterusten. Laat de lantaren maar branden zo lang je wil. Er zitten nog meer batterijen in de doos.’

Meneer Hannink ging naar buiten. Hij legde de takken weer op hun plaats.

Het was binnen niet koud. De kamer rook alleen een beetje bedompt. We zetten de zaklantaren op de vloer tussen ons in. Hij verlichtte de grond bij onze voeten en de achterkant van de kamer.

‘Laten we ons in een deken wikkelen, Annie, hier, ik zal je helpen. Hoe laat is het?’ Ik hield mijn arm in het licht. ‘Negen uur.’

Waar gingen we morgenavond heen? Het waren boeren, en hun naam was Oosterveld, maar wie waren ze? En als ze eens niet aardig waren? Ik steunde mijn hoofd in mijn handen. Dat zou toch kunnen? Het was maar goed dat we maar een week hoefden te blijven, voor het geval ze niet aardig waren.

Nu ik eenmaal in het hol was vond ik er niets aan. Een hol in de grond had niets bijzonders. Hoeveel uur moesten we erin blijven? Vierentwintig? Ik wilde nu al weg. Ik liep naar de cirkel van licht aan het eind van het hol.

‘Annie, wat doe je?’

‘Niets. Ik ben zo weer terug.’

Zou het plafond naar beneden kunnen komen? Ik hief mijn handen. Recht boven mijn hoofd zaten een hoop kruiselings gelegde takken. Ze voelden koud aan. Ik probeerde mijn vinger erdoorheen te prikken. Wat zou er gebeuren als er iemand op stapte? En er doorzakte? Wat zouden we zeggen?

Ik liep terug naar Sini. Ze verborg haar gezicht in haar handen. Aarzelend ging ik naast haar zitten. ‘Wil je tot middernacht opblijven?’ vroeg ik haar.

‘Waarom? Wat moeten we al die tijd doen? Wil je dat ik je een gelukkig nieuwjaar wens? Fijn nieuw jaar. Als die ellendige oorlog er niet was, zou ik vanavond op een feest zijn. Dat garandeer

ik je. Ik was altijd populair. Wist je dat? De jongens vroegen me altijd mee uit. Dat was nog eens een tijd. Toen was ik iemand. Oudejaarsavond. Zelfs verleden jaar was het nog beter. Ik ben thuisgebleven, maar het was best leuk. Rachel had oliebollen gebakken. We zaten allemaal in moeders kamer om ze op te eten. We bleven op tot twaalf uur. Moeder ook. Vader zei dat het een van de gezelligste oudejaarsavonden was geweest die hij ooit had meegemaakt. Zelfs jij mocht opblijven.'

Ik knikte. Ik wist het nog.

'Maar kijk me nu eens. Hier zit ik, twintig jaar oud. En ellendig. Moet je zien wat ik aanheb. Zie je hoe mijn haren eruitzien? Ik ben blij dat ik vanavond niet uit kan gaan. Ik zou niet eens durven. Niemand zou me vragen, zo zie ik eruit. Nee, zusje van me, ik blijf niet wakker tot twaalf uur. Hoe gauwer deze nacht voorbij is hoe beter.'

Ze greep mijn hand. 'Annie, wat is het eerste dat je gaat doen als je vrij bent?'

Ik dacht na. 'Ik pak een fiets en ga een tocht maken - een hele lange. Nee, eerst ga ik Bobbie ophalen. Vader brengt me erheen in zijn auto, een nieuwe. En dan wil ik - weet je waar ik dan heen wil? - naar de winkel, ijsjes kopen. Vanille. En ik zal ook niet tot drie uur hoeven te wachten. Ik ben er het allereerste. 's Ochtends. Als ze opengaan. Op het ogenblik dat ze deur van slot doen stap ik naar binnen, leg mijn geld op de toonbank en zeg: "Eén dubbele vanillepunt." Dát ga ik doen.'

Sini lachte. Ze was blij dat ik bij haar was, zei ze. Alles werd er gemakkelijker door.

Maar dit was een onmogelijke plaats. Ik had nooit geweten dat er zoveel minuten in vierentwintig uur zaten. En seconden. Misschien moesten we maar gaan slapen, dan zou de tijd vlugger gaan.

Eindelijk werden de takken van de opening verwijderd. 'Meisjes, zijn jullie klaar?'

Klaar? Ik stak mijn hoofd naar buiten en ademde in. Ja, ik was klaar.

De soldaten waren niet gekomen, zei meneer Hannink. 'Maar het zou een list kunnen zijn. Misschien wachten ze tot ik ze niet meer verwacht. Ik ken ze. Kom.'

Het was erg donker. Een paar keer struikelden we. Meneer Hannink gaf me een hand. 'Hou jij Sini vast. Als we eenmaal op de

weg zijn gaat het lopen wel beter.’

In zijn andere hand hield hij onze koffer. We liepen de achtertuin uit en meneer Hannink ging als eerste de weg op.

Het was nu lichter, we konden beter zien. Maar ook gevaarlijker. Meneer Hannink liep eventjes wat sneller voor ons uit, en hield toen in. Al gauw kwamen we op de hoek van de straat waar de bakkerij was. Ik probeerde hem te zien.

‘Kom, Annie,’ fluisterde Sini.

Meneer Hannink was de hoek al om. Er was geen stoep, alleen gras. We liepen een beetje vlugger. Er was niemand op straat. Het enige geluid kwam van hoogvliegende vliegtuigen. Er waren er heel veel vanavond. Ze kwamen waarschijnlijk uit Engeland, of helemaal uit Amerika, om fabrieken in Duitsland te bombarderen. Soms werden ze door Duitse vliegtuigen nagezeten en kon je ze naar elkaar horen schieten.

Het laatste dat we nu konden gebruiken was luchtalarm. Verschrikkelijk geluid was dat. Het ging dwars door je heen. We zouden dan ook de straat af moeten. Dacht Sini hetzelfde als ik? Dat we voor de eerste keer in twee maanden buiten liepen? Angstig. Ik zorgde ervoor dat ik haar hand niet losliet.

Meneer Hannink stond stil, keek achter zich, en zwaaide toen naar ons dat we dichterbij moesten komen. Hij wees naar rechts. Toen deed hij een laag houten hek open, ging erdoorheen, en wij volgden. Een huis. Hij draaide zich weer om en zette de koffer bij ons neer. ‘Blijf hier een ogenblik staan. Het is zover.’ Hij liep een paar meter, klopte op een deur en ging naar binnen.

Voetstappen, die van meneer Hannink, kwamen op ons af. We volgden. De deur ging dicht. Iemand draaide de sleutel om, daarna ging het licht aan.

5

‘Dit is de familie Oosterveld. En dit,’ zei meneer Hannink, ‘is Sini. Dat is Annie.’

Sini en ik deden een stap naar voren. Ik stak mijn hand uit naar een oude dame.

‘Hoe maakt u het, mevrouw Oosterveld.’

De oude dame lachte. ‘Gottogottogot, mevrouw!’

Ik draaide me om naar de jongere vrouw en zei hetzelfde, maar deze keer aarzelend.

Het maakte haar ook aan het lachen.

‘We zijn eenvoudige mensen,’ zei de man. ‘Noem ons maar gewoon bij onze voornaam. Ik ben Johan. Dat is Dientje - mijn vrouw - en dat is mijn moeder. Die noem je maar opoe. Dus, zei Johan, ‘over een week kom je ze weer terughalen?’

‘Ja, hoogstens over twee,’ antwoordde meneer Hannink.

‘Ja ja, goed. Vergeet het niet.’

Johan deed het licht uit en deed de deur van het slot. Meneer Hannink glipte naar buiten.

‘Nou, laat me je eens bekijken. Je bent wél een klein ding,’ zei opoe. ‘Jij kan niet erg oud zijn. Hoe oud ben je?’

‘Ik ben bijna elf.’

‘Wat is er met je haar aan de hand?’ vroeg ze Sini. ‘Het heeft twee kleuren. Zo groeit het toch niet?’

Sini legde het uit.

‘Tjonge tjonge, dat is me wat! Geverfd haar. Hoe kan dat nou!’

Ik keek om me heen. Het was duidelijk dat we in de keuken waren. In het midden van het vertrek stond een met hout gestookte kachel. Waar klompen omheen stonden. Er waren twee ramen. Ze hadden alle twee een verduisteringsgordijn dat naar beneden gerold was. Ik schoof een beetje naar de kachel toe. Lekker warm.

‘Willen jullie koffie?’ Dientje ging naar de kast en pakte twee kopjes; daarna liep ze naar de kachel voor de koffiepot.

‘Dientje,’ zei Sini, ‘ik geloof dat Annie maar beter geen koffie kan hebben.’

‘Is ze ziek?’

‘Nee, maar ze is nog wat jong.’

‘Koffie heeft nog nooit iemand kwaad gedaan,’ antwoordde Dientje kalm en schonk twee koppen in.

‘Dit soort zal haar zeker geen kwaad doen,’ zei opoe. ‘Er zitten maar weinig echte koffiebonen in. ‘t Is voor het grootste deel rotzooi. Surrogaat. Dientje, ik heb je altijd gezegd koffie te hamsteren toen het nog kon, maar je luisterde nooit.’

‘Wat praat je toch,’ mompelde Dientje. Ze keek geërgerd.

Ik pakte mijn kopje met beide handen op en nam kleine teugjes. De koffie smaakte een beetje vreemd, maar ik voelde me erg volwassen.

Ik keek naar Dientje. Wat een grote handen had ze. Ik staarde er met ontzag naar. De handen van Johan waren ook groot, en rood. Net als zijn gezicht. Boven op zijn hoofd groeide bruingrijs haar recht naar boven. Hij leek helemaal niet op opoe, die klein en rond was met oude knoestige handen. Op haar rechterslaap zat

een wrat. Ze droeg een lange zwarte japon met lange mouwen, en daaroverheen een zwarte schort met grijze bloemen. Verlegen wendde ik mijn blik af. Het was niet beleefd om te staren.

Sini en Johan waren aan het praten - over de oorlog. 'Zal ik je eens wat vertellen, ik heb nooit mijn radio ingeleverd.'

Hadden ze bij Oosterveld ook een radio? Dan zou er weer niemand naar mij luisteren. 'Ssst,' zouden ze dan zeggen.

'Ik dénk er niet aan. 's Avonds luister ik naar de Nederlandse uitzending uit Engeland. Dan hoor je het echte nieuws. Die verdomde kranten vertellen je nooit wat, alleen maar verdomde leugens.'

'Verdomd' tweemaal in één zin! Ik vergat dat ik me had zitten ergeren.

'Ik zal je een voorbeeld geven. De kranten hebben het over hoe goed het Duitse leger in Rusland vecht. Als ze een stad moeten opgeven, zeggen ze dat ze dat om taktische redenen hebben gedaan. Taktische redenen, m'n reet.'

'Johan, alsjeblijft,' Dientje keek hem verwijtend aan. 'Pas toch op wat je zegt. Wat moeten die meisjes niet van je denken?'

'Dat kan me niks schelen. Maar over de radio hoor je het anders. Een nederlaag is een nederlaag. En de Duitsers krijgen op dit ogenblik flink op hun donder in Rusland.'

'Johan, de meisjes zullen wel moe zijn. Laat ze naar bed gaan.'

'Goed, moe. Kom maar mee naar boven.'

We gingen de keukendeur door en kwamen in een ruime kamer met een pluche tafelkleed, stoelen met rechte ruggen en portretten.

'Hier heen, de trap is achter deze deur links.'

We klommen allemaal naar boven.

'Nou, hier zullen jullie moeten blijven,' zei Johan.

'Voor twee weken maar,' voegde Dientje eraan toe.

'Ja ja, vrouw,' zei Johan.

De kamer was klein, met een kachel, twee stoelen en een groot bed. Johan wees op het bed. 'Daar slaapt Annie met Dientje en mij.' Het was niet breed genoeg om Sini er ook nog bij te nemen, zei hij. 'Zij moet op de vloer slapen, op een matras. Als er 's nachts iemand naar het huis komt, kan Annie het bed uitspringen, en dan leg ik Sini's spullen op onze matras zodat niemand kan zien dat we twee slapers hebben.'

'En waar moeten de meisjes dan blijven, Johan?' vroeg Dientje.

'Onder het bed, vrouw.'

‘Welterusten, meisjes.’ Opoe stond in de deuropening. Ze ging haar kamer in, naast de onze.

‘Ik heb je gezegd dat we eenvoudige mensen zijn,’ zei Johan, ‘niet zoals die deftige lui van Hannink.’

‘Johan, het is al laat,’ waarschuwde Dientje.

‘We hebben hier geen badkamer in huis. Het wc.-hok staat buiten, maar daar kunnen jullie niet naar toe. Jullie moeten een po gebruiken, die zal Dientje wel legen.’

Hij deed zijn sokken uit, zijn manchester broek en zijn overhemd. Hij kroop in bed. Dientje ging naast hem liggen. ‘Johan, schuif eens op. Annie heeft meer plaats nodig.’

Ik ging naast Dientje liggen. Ze tilde haar hand boven haar hoofd en trok aan een koord. Ineens was de kamer donker. Ik keek over de rand van het bed naar de plaats waar Sini moest liggen. Ik liet mijn hand zakken tot ik haar gezicht aanraakte.

‘Welterusten.’

‘Welterusten, zusje.’

Langs de randen van het gordijn kroop een klein beetje licht naar binnen. Van de andere kant van het bed kwam het gesnurk van Johan. ‘Johan, snurk niet zo. Wat moeten de meisjes wel denken.’

De familie Oosterveld was aardig.

Het leek nog midden in de nacht toen de wekker afliep. Opoe riep uit haar kamer, ‘Johan, opstaan!’

Er gebeurde niets. Ik trok de donzen bovendeken over mijn oren. Dientje richtte zich leunend op haar elleboog op en keek op de wekker. ‘Johan, wat heb je? Heb je de wekker niet af horen lopen?’

‘Het enige dat jullie vrouwen ooit tegen me zeggen. Opstaan, Johan. Koeien melken, Johan. Varkens voeren, Johan. Waarom sta je eigenlijk niet ook eens op, hè, om me een handje te helpen?’

‘Kom nou, je weet dat ik me 's ochtends niet lekker voel.’

‘Goed dan, vrouw, ik ben al op.’ Hij sloeg de deken terug. Goedgehumeurd sloeg hij Dientje op haar dij en stapte het bed uit. Hij tastte om zich heen naar zijn kleren. ‘Kan me sokken niet vinden. Moet het licht aandoen.’

‘Johan, je bent laat.’ Opoe kwam aangekleed binnen.

‘Hou op met dat gezanik. De koeien wachten wel.’

Maar hij ging toch de kamer uit. Opoe ging met hem naar beneden. Dientje draaide het licht weer uit en schoof op Johans

plaats. Het was prettig meer ruimte te hebben. Ik deed mijn ogen dicht. Van beneden klonken de geluiden van het fornuis dat werd aangestoken, en de gedempte stemmen van opoe en Johan.

Ze stonden hier vroeg op. Tenminste, twee van hen. Een uur later ging Dientje de trap af.

Ze praatten met elkaar toen ze een paar minuten later naar boven kwamen. 'Johan, het heeft geen zin voor die paar dagen. Johan, hoor je me?'

'Laat hem met rust,' zei opoe. 'Hij heeft al hard gewerkt.'

Ze kwamen binnen. Deze kamer lag aan de voorkant van het huis, legde Johan uit, en het raam keek op de weg uit. 'We kunnen overdag de gordijnen niet dichthouden. Dat hebben we nog nooit gedaan. Groothuis aan de overkant zou het vreemd vinden; maar kom in godsnaam niet bij het raam.'

Opoe en Dientje knikten.

'We hebben een andere slaapkamer achter,' ging Johan door, 'maar het is daar 's winters te koud, en we kunnen er niet stoken. Die kamer zou goed zijn in de zomer.'

'Maar Johan,' stotterde Dientje, 'ze blijven toch maar een paar weken?'

'Daar zou je vrijer wezen,' ging hij rustig verder. 'Moe, waar ga je heen?'

'Naar beneden om het ontbijt voor de meisjes klaar te maken.'

Het werd duidelijk dat Dientje ook geen thee had gehamsterd. Het smaakte raar. Niet thee-achtig. Maar het was heet. Lekker.

Johan nam een blikken doos uit zijn zak en een pakje sigarette-vloeitjes. Voorzichtig trok hij er één vloeitje uit. Hij deed de doos open, nam er tussen twee vingers wat tabak uit en verdeelde dit over het vloeitje. Handig rolde hij het papiertje om de tabak, likte eraan, en plukte de eindjes eraf. Hij stak de sigaret in zijn mond en streek een lucifer af. Hij inhaleerde diep. 'Ik kweek mijn eigen tabak. Die rommel die ze je verkopen kan ik niet roken.'

'Johan, je moet aan het werk,' klaagde Dientje.

Hij gaf haar geen antwoord. Opoe zat naar Sini's rok te kijken. Ze kwam dichterbij en raakte hem aan. 'Goeie stof. Moet nog van voor de oorlog zijn. Wat je nou koopt is rotzooi. Wist je dat ik al meer dan tien jaar geen kleren heb gekocht?'

'Moe, heb je klachten?'

Opoe keerde zich naar ons. 'Toen mijn zuster stierf, kreeg ik al haar kleren. Ze had goeie dingen. Echt sterk. Ze had niet mijn bouw, maar dat maakt voor een oude vrouw toch niks uit. Ik heb

nog een hoop van haar dat ik nooit gedragen heb. Een paar prachtige schorten voor 's zondags. Ik heb zelfs genoeg voor Dientje, maar die heeft van die moderne ideeën. Die wil naar de winkel. Poe!' Opoe keek smalend.

Dientje deed of ze niets had gehoord. Sini en ik zaten langzaam het ontbijt op te eten; het smaakte goed.

'Zo is het.' Opoe was niet van plan het onderwerp te laten rusten. 'Textiel noemen ze die rommel die ze je verkopen. De naam alleen al. Textiel. In mijn tijd zeiden we stof. En gosjemijne, dat wás het ook. Deze rommel kan niet lang mee. Valt uit elkaar terwijl je het aanhebt. Dan denk je dat je wat nieuws hebt. Ha, na een paar jaar is het versleten.'

Ik durfde niet naar Sini te kijken. Die beet waarschijnlijk ook op de binnenkant van haar wangen om niet te lachen.

'Nou, moeder, nou is het wel genoeg,' zei Johan. 'Wel, ik ga 's aan het werk. Een paar dagen in de week ga ik met paard en wagen naar de blekerij in Boekelo, de stad verderop. We kunnen niet van de boerderij leven. Misschien als Dientje niet zo veel zou eten...'

'Johan, wat moeten de meisjes niet denken?' Ze liep met hem naar beneden. 'Ik zal wat water voor jullie halen, dan kunnen jullie je wassen.'

De zwengel van de pomp piepte. Een paar minuten later was ze terug, voorzichtig een schaal water voor zich uit dragend. 'Bij de familie Hannink zal het wel deftiger geweest zijn,' zei Dientje. 'Ze hebben daar echte kranen, niet? Tenminste, dat zeggen de mensen.' Ze ging op het bed zitten. 'Als jullie eens wisten hoe gevaarlijk het voor ons is jullie hier te hebben. We hebben dit nog nooit gedaan, maar we konden toch geen nee zeggen tegen meneer Hannink?'

Ik stak mijn vinger in de schaal. Het water was ijskoud.

'Jij maakt je altijd druk over niks,' zei opoe.

'Over niks? We hebben zelfs geen schuilplaats zoals Hannink. Wat weet jij daar nou van,' zei Dientje laatdunkend.

Langzaam wreef ik mijn vingers over mijn gezicht.

'Je zal het zien, ze houden ons hier niet langer dan noodzakelijk is,' zei Sini nadat opoe en Dientje weggegaan waren. 'Dientje is bang. Ze kan haast niet wachten tot we weg zijn.' Waarschijnlijk had Sini gelijk.

Maar ik antwoordde: 'Misschien wordt ze minder bang, en gaat

ze met meneer Hannink ruzie over ons maken. “Nee meneer Hannink, wij willen ze houden.”

Dat zou wat zijn. We moesten zó lachen dat we niet konden ophouden. Dientje riep van beneden: ‘Wees in godsnaam stil, meisjes.’

We besloten eens te gaan kijken wat er verder op deze verdieping te zien was. We gluurden de kamer van opoe in. Ze sliep zittend, zo te zien - vier kussens. Haar kamer lag ook aan de voorkant. We deden de deur dicht. Dan was er nog de trap, voor een deel bedekt met een rode loper. De onbedekte randen waren groen geverfd. We keken om ons heen. Alle muren waren in diezelfde kleur geverfd. Ze hielden vast erg van groen.

De slaapkamer achter was veel groter en had twee ramen. We keken naar buiten, ieder voor zijn eigen raam. Een blauwe lucht, van het soort dat koud weer betekende. Ik kon aan de achterkant verscheidene gebouwtjes zien. Het dichtst bij het huis stond een soort garage. Een klein eindje daarachter stond een klein huisje dat eruitzag als een kippenhok. Daarnaast stond een lage, brede schuur.

‘Dat zal de stal zijn,’ zei Sini. ‘Ik geloof dat ik koeien hoor.’

Naast de stal, aan de andere kant van het pad, lag een schuurtje. Misschien stalde Johan daar zijn wagen. Hier en daar, tussen de gebouwtjes in, stonden bomen. Opoe kwam het huis uit met een emmer in haar hand. Aan de ene kant werden haar rokken tegen haar benen gedrukt. Aan de andere kant stonden ze gebold. Winderige dag. Waarschijnlijk een koude wind. Ze ging het kippenhok in.

‘Annie, laten we teruggaan, het vriest hier.’

Dientje was bezig de kachel in onze kamer aan te steken. Sini vroeg haar of ze ook boeken had.

‘Boeken?’ Ze liet de kachel met rust. ‘Wat voor soort?’

‘Om te lezen.’

‘Wacht, ik geloof dat Johan er een heeft. Waar heeft hij dat ook weer opgeborgen? Ik zal het hem vanavond vragen. We hebben hier in huis ook een bijbel. Bedoel je dat?’

‘Nee.’ We lachten. We hadden wat te lezen mee moeten nemen van meneer Hannink. Dom.

‘Ik lees ook, maar niet iedere dag. Soms kijk ik de krant in. Maar Johan leest ieder woord. En hij onthoudt ze ook. Ik, ik vergeet alles.’ Met een verlegen blik ging Dientje de kamer uit.

We zaten bij de kachel en spuugden erop. Dat maakte een leuk

sissend geluid.

‘O God, hoe lang nog,’ klaagde Sini.

‘Zes dagen,’ zei ik. Ze hoorde me niet.

‘De oorlog moet in het voorjaar afgelopen zijn. Annie, denk je dat het dan gebeurd is?’

Die vraag ging mij vervelen. Ze vroeg het steeds maar weer, en hoe zou ik dat nou moeten weten?

Ik was blij dat opoe binnenkwam. ‘Ik dacht, laat ik die sokken hier eens gaan stoppen, dan kan ik een beetje met jullie praten. Stakkers, de hele dag binnen zitten.’ Ze liet zich zwaar op een stoel zakken.

‘Foei foei, gottogottogot, wat een mens allemaal niet moet doormaken!’

‘Opoe,’ riepen Sini en ik tegelijk, ‘bent u ziek?’

‘Waarom?’

‘Om wat u zei.’

‘Wat zei ik dan? Ik weet het niet meer. Nee, ik ben niet ziek. Nog niet. Dat komt wel. Nou, laat 's kijken.’ Opoe stak een hand in een zwarte sok. Een paar knokkels werden in een gat zichtbaar. ‘Die Johan. Van die grote gaten.’ Ze trok haar hand er weer uit, wikkelde wat wol van een knot, koos een naald uit de rij die op haar schort zat gestoken, hield de draad in haar rechterhand, de naald in haar linker-, en duwde haar bril op het puntje van haar neus. Ze hield de naald tegen het licht. Op weg ernaartoe beefde haar rechterhand. Ze miste.

‘Laat mij het voor u doen, opoe.’

‘Nee, nee.’ Ze probeerde het weer.

‘Kom, geef maar hier.’ Sini stond op en nam naald en draad uit haar handen.

‘Ik word zo hulpeloos. Oud. Bah. Dank je.’

‘Misschien zoudt u eens naar een oogarts moeten.’

‘Onzin. Ik draag al een bril. Ik word oud. Zo gaat dat. Nee, op mijn leeftijd heeft het geen zin naar een oogarts te gaan. Wat kan die er aan doen?’

Ze boog haar hoofd over de sok. Zo nu en dan veegde ze een traan van haar wang. Het waren geen tranen van verdriet. Ze waren van een andere soort - tranen van het ingespannen turen.

‘Kan ik u helpen, opoe?’ vroeg Sini.

‘Nee, jouw handen zijn niet gewend aan dit soort werk.’

‘Ik meen het, opoe. Ik heb op een boerderij gewerkt. Ik weet

zelfs wat van naaien, en ik heb erg sterke handen.’

‘Jij op een boerderij?’ Opoe's stem klonk of ze Sini niet geloofde.

‘Ja. Ik heb ook een melkdiploma.’

‘Melkdiploma? Geven ze die? Hier in de streek kennen ze die niet, hoor. Wij doen het zomaar. Melkdiploma. Gottogottogot! Wat een gekkigheid. Als ik een diploma had voor alles wat ik kan op een boerderij, had ik een kast vol.

Aardappel-plant-diploma. Mest-spreid-diploma. Koeien-voer-diploma. Hoe komt het dat je op een boerderij hebt gewerkt?’

‘Ik hield van het werk.’

Opoe had opgehouden met het op en neer bewegen van de naald in het gat. ‘Nou, dat is me wat.’ Zonder wat te zeggen gaf ze de andere sok aan Sini. Ze streek een paar piekerige haren uit haar gezicht. Ik merkte op dat de vlecht achter op haar hoofd bruin was, niet wit zoals de rest. Hij was dicht in elkaar gerold en werd door een hele hoop spelden bijeengehouden. Hoe kwam het dat opoe twee kleuren haar had? vroeg ik me af.

Dientje kwam naar boven met vier kopjes en een pot. ‘We kunnen hier met zijn vieren even koffie drinken. Maar één van ons moet weer gauw naar beneden, voor het geval er iemand binnenkomt.’

‘Kan je de deur niet op slot doen?’ vroeg ik.

‘Overdag?’ Opoe en Dientje lachten. ‘Weet je wat er gebeurt als iemand ons komt opzoeken en er niet in kan? Binnen een uur weet heel Usselo het. Nee, dat kunnen we niet doen.’

Dientje dronk haar koffie vlug op. ‘Over een uur komt Johan thuis. Dan gaan we eten.’

‘Die koffie is niet te drinken,’ klaagde opoe toen Dientje de kamer uit was. Ze stond op. ‘Foei foei, gottogottogot.’

Johan kwam binnen, met de geur van winterkou om zich heen. ‘Hallo, meidjes, kunnen jullie het nog uithouden? Lekker lui leventje dat jullie leiden, hè? Voel 's.’ Hij legde zijn handen op mijn wangen.

‘O hou op, Johan. Ze zijn ijskoud.’

Toen hij de kamer uitging botste hij haast tegen Dientje, die naar binnen kwam met een grote dampende schaal in haar handen. Ze legde twee vorken op tafel en ging weer weg.

‘Wat eten we?’ We keken. Aardappelen, bonen en vlees.

Sini spietste een stuk vlees op haar vork en rook eraan. ‘Net

wat ik dacht - varkensvlees. We zullen het moeten laten liggen. De rest kunnen we eten. Ik vraag me af wanneer ze ons borden brengt.' We wachtten en wachtten. Al gauw kwam er geen damp meer van de schaal.

'Sini, Dientje heeft vast vergeten dat ze geen borden heeft gebracht. Zag je niet dat ze haast had? Kunnen we zo niet eten?'

'Ik geloof dat je gelijk hebt.' Ze schoof het vlees naar de kant en trok een scheidslijn. 'Dat is voor jou. Dit is voor mij.'

We giechelden, en kauwden, zorgvuldig om het vlees heen etend.

Het lag er nog steeds toen Dientje kwam om de schaal weg te halen. 'Vonden jullie het vlees niet lekker? Nou, dat is jammer.' Ze keek gekwetst.

'Dientje, we zijn joden.'

'Ja, dat weet ik.'

'We mogen toch geen varkensvlees eten?'

'Ja. Maar wat aten jullie dan bij Hannink?'

'Als ze varkensvlees hadden aten we geen vlees.'

'Maar wij eten niet anders. Heel af en toe een stukje kalfsvlees, en met Kerstmis kip, maar voor de rest varkensvlees. En een paar keer per week spek. Moeder, kom eens boven. Er is wat.' Haar stem klonk zenuwachtig.

Opoë kwam. Dientje legde haar de moeilijkheden uit. Samen bogen ze zich over de schaal.

'Misschien hebben ze het vlees laten liggen omdat het niet mals genoeg was. Ik had er ook moeite mee.'

'Nee, opoe, we hebben het zelfs niet geproefd.' Sini's gezicht was vlekkelig.

'Maar,' zei opoe, 'de aardappelen en de bonen zijn in dezelfde pan gekookt als het vlees. Nou, die hebben jullie wél opgegeten. Dus heb je eigenlijk ook varkensvlees gehad.'

Verward keek ik naar Sini. 'U hebt gelijk,' zei ze, 'morgen zullen we het proberen.'

Een paar dagen gingen voorbij. Iedere avond herinnerde Dientje Johan eraan dat hij meneer Hannink moest vragen wanneer hij ons op kwam halen. 'Ik ben zo bang dat de Duitsers ons grijpen, Johan. Je hebt gehoord wat er gebeurd is toen ze die jood in Enschede vonden.'

'Ja ja, vrouw. Ik weet het.'

'Die werd meegenomen. Maar, Johan, de mensen die hem had-

den verborgen zijn doodgeschoten. Als ze ons pakken, Johan, is het met ons gebeurd.'

Johan zei dat hij met meneer Hannink zou praten. 'Maak je geen zorg, vrouw. Ik weet het.'

Wat wist hij? Ik wilde niet terug naar de familie Hannink. En Sini ook niet. We hielden van boerderijen. Boerderijen waren fijn en gezellig. Johan, vraag het hem niet. Luister niet naar haar. En als Dientje zo graag wil dat we weggaan, waarom zei ze me dan dat ze een jurk voor me zou gaan maken uit een oude van haar? Nog met mooie bloemen ook. Zou ze de jurk dan komen brengen als hij klaar was? Maar dat wilde ik niet; ik wilde hem hier hebben. Verdrietig staarde ik naar mijn handen. Daar zouden schrammen op moeten zitten van het spelen. Waarom zaten die er niet?

Toen Dientje een paar dagen later weer bij Johan aandrong, werd hij kwaad op haar. 'Godverdomme, vrouw, praat er nou niet meer over.'

'Dientje, laat hem met rust. Hij heeft vandaag hard moeten werken.' Dat was opoe. Ik lachte tegen haar, een heel klein lachje.

De dag daarop nam Dientje mij de maat voor de jurk. 'Hij zal je goed staan,' zei ze. 'Kom, geef Dientje eens een zoen.'

Johan ging niet met meneer Hannink praten, zei hij. 'Jullie meiden zullen hier moeten blijven.'

Ik sloeg mijn armen om zijn hals. 'Ik vind je lief, Johan.'

'Ja ja.' Hij keek naar Sini.

'Johan, het is tijd om de koeien te voeren,' zei Dientje zenuwachtig.

'Melk jij ze eerst; dan kom ik. Tjonge, wat heb ik vandaag moeten werken.' Hij sprong op. 'Verdomme, het is tijd voor de radio. Willen jullie vanavond ook luisteren?'

Stilletjes liepen we achter hem aan de trap af. Voordat Johan ons de mooie kamer liet binnengaan, ging hij naar de keuken. Hij deed de deur op slot, rolde daar en in de mooie kamer de gordijnen naar beneden, en zei: 'Kom mee.'

In de kamer gingen we links en weer een deur door. We stonden in een gang waar drie deuren op uitkwamen. Johan ging op een stoel staan. Hij trok een brede plank uit het plafond en stak zijn hand in de opening. Een oude radio kwam te voorschijn. Hij duwde hem naar de rand van de opening, trok het snoer omlaag en deed de stekker in een stopcontact bij de vloer. Een stem uit de radio fluisterde, 'Hier is radio Oranje.'

‘Dat is het,’ zei Johan. ‘Stil.’

Sini en Johan stonden op hun tenen om beter te horen, met hun gezicht naar het gat gewend. Nieuws, echt nieuws.

‘Johan, heb je dat boek nog gevonden waar Dientje het over had?’ vroeg ik later op de avond.

‘Daar zou je niks aan vinden. Het is de boerenalmanak. We hebben geen echte boeken in huis. Wij zijn maar domme boeren.’

‘O nee hoor, Johan!’ zei Sini.

Hij keek tevreden. ‘Nou, misschien niet.’ Hij leunde met zijn stoel achterover tot hij leek te gaan vallen, strekte zijn benen uit en kruiste zijn armen over zijn borst. ‘Er zijn er een hoop die dommer zijn. Ik zal je zeggen wat we kunnen doen. We kennen de dominee erg goed. Iedere keer als ik in zijn huis ben - als ik er een boodschap moet doen - kijk ik mijn ogen uit. Hele muren met boeken. Murenvol. Kan je je dat voorstellen! Dientje zal binnenkort naar hem toe gaan en er een paar lenen. Bij Hannink hebben ze natuurlijk ook boeken, maar daar wil ik niet heen. Als de Duitsers hem pakken voor al de dingen die hij doet, zouden ze wel eens kunnen gaan uitzoeken wie daar veel aan huis kwam. We kunnen nou niks riskeren met jullie meiden. We zullen jullie de oorlog door moeten helpen. Tja.’

Opoe stond in de deuropening. Ze haalde de spelden uit haar vlecht. Bij de laatste speld kwam die los. Precies wat ik had gedacht: haar eigen haar eindigde in een dunne sliert op haar rug. Ze zette haar nachtmuts op. ‘Niet dat ik zal slapen, maar het is bedtijd,’ kondigde ze aan.

Moeten we eigenlijk niet een schuilplaats voor hen hebben? vroeg Dientje. ‘Johan, wees niet eigenwijs. Onder het bed deugt niet. Zelfs bij Hannink hadden ze er een voor hen.’

Ik staarde Dientje met grote ogen aan. Alsjeblieft niet weer een hol. Ik... ik was er bang in.

‘Zo een zou ik niet willen hebben,’ zei Johan. ‘Wat heb je aan een schuilplaats b́uiten? Nee, dat is niks voor mij. Ik heb er pas een bedacht, vrouw, eentje waarbij je je af zult vragen waarom die knappe meneer Hannink daar niet op is gekomen.’

Daarna werkte Johan op de dagen dat hij niet naar Boekelo ging aan de schuilplaats. Hij ging de achterste helft van de kast op onze kamer afschieten en daarvoor legplanken aanbrengen. ‘Sini, geef me die plank eens. Goed. Uit de weg, Annie; ik weet dat je

nieuwsgierig bent. Dientje, jij staat ook in de weg. Opzij. Goed gedaan, Sini. Precies de goeie maat.'

Dientje keerde zich naar opoe. 'Ik hou niet van de manier waarop je vanmiddag hebt afgewassen. Er zaten nog korsten in de pannen. De volgende keer dat er weer een reiziger langskomt met een koffer vol brillen, laat hem dan maar ergens anders heen gaan. Je gaat niet weer een bril kopen van zo'n man.'

Waarom snauwde Dientje tegen opoe? Alleen om die korsten? Ze zou tegen Johan moeten snauwen. Hij was de schuldige - met haar en mij te bevelen opzij te gaan. Maar ik veronderstelde dat ze dat niet durfde. Als hij eens boos werd? Toen de schuilplaats klaar was, riep Johan opoe, Dientje en mij. We moesten naar de onderste legplank kijken, zei hij. 'Ik zie er niets bijzonders aan,' zei opoe. 'Er ligt goed op net als op de andere planken.'

Johan keek ons triomfantelijk aan. 'Wacht maar.' Hij nam het goed van de plank en legde het naast zich op de vloer. Daarna tilde hij de plank eruit. Met twee handen haalde hij het stuk hout weg dat erachter zat. Een donkere opening werd zichtbaar, de toegang tot onze schuilplaats.

'Die Johan!' zei opoe trots.

'Van nu af aan houden we hem open, zodat de meiden er zó in kunnen. Dan zet een van ons het schot terug, schuift de plank erin, legt het goed erop en doet de deur dicht. Eenvoudig als wat.' Hij pakte het goed van de vloer en stapelde het op een hoek van de plank.

'Maar wat doen we als ze alleen zijn? Wie zet dan het schot erin en de plank?' vroeg Dientje.

'Daar heb ik ook aan gedacht. Een van ons moet thuis blijven. De meeste huiszoekingen worden trouwens toch 's nachts gehouden. Nou, meiden, laat eens zien hoe het werkt.'

Sini ging het eerst. Ze stak haar hoofd naar binnen, en toen haar schouders. Daarna volgde de rest. Ze kroop naar de kant om de opening voor mij vrij te laten. Als Sini het kon, kon ik het ook. Deze schuilplaats was niet onder de grond. Er kon geen aarde op me vallen. Het was alleen maar de binnenkant van een kast, een klerenkast. Er lagen zelfs leuke dingen in. Langzaam werkte ik me naar binnen.

Maar deze schuilplaats was ook pikkedonker. 'Sini,' fluisterde ik. Waar zat ze? Ik tastte naar haar met mijn hand. Ik hoefde hem niet ver uit te steken.

'Kan je dwars gaan zitten?' riep Johan.

We probeerden het. Het ging net, als we onze benen naast die van de ander plaatsten.

‘Probeer niet te gaan zitten met je gezicht naar de kamer,’ riep Johan. ‘Dan kom je klem te zitten. Goed, kom er maar weer uit.’

Ik ging eerst. Mijn god, wat hadden we een grote kamer. En het was er zo licht.

Iedere dag moesten we oefenen er vlug in te komen, zei Johan, tot we het in een ogenblik konden. ‘Geen slechte schuilplaats voor een domme boer, hè?’

‘Nee, Johan.’

Het werd vroeg donker. Echte wintermiddagen. Soms hoorde ik een auto voorbij komen. De mensen die er in zaten moesten gekleed zijn om uit te gaan. Een jas aan. Met een sjaal, misschien. Ik legde mijn hand om mijn hals. 's Winters droeg ik ook altijd een sjaal. Waar was die? Waar? Ik balde mijn vuisten.

Wat had ik eraan als ik wist waar de sjaal was? Wat zou ik er mee kunnen doen? Zeg me dat eens. Wat?

Donkerder. Ik staaarde naar de kachel. Er kwam een rode gloed af, het enige lichtpunt in de kamer. Af en toe zakte er een stuk steenkool. Boem.

6

‘Meisjes, bedoelden jullie dit?’ Opoe kwam binnenlopen met een kalender in haar hand.

We rukten hem haast uit haar handen. Ja, dat hadden we bedoeld. Het jaar 1943. Sini pakte een potlood en begon vlug dag na dag door te halen. Het grootste deel van januari was voorbij - voorgoed.

Opoe keek naar Sini met een verbaasde uitdrukking op haar gezicht. ‘Wat ben je aan het doen? Je zit hem vol te krassen!’

‘We strepen de dagen door.’

‘Wat heb je daaraan?’

‘Dan kan je zien dat ze voorbij zijn.’

Opoe keek ons argwanend aan. ‘Nou, dat is nieuw voor me. De dagen gaan toch al zo vlug. Neem mij nou. Zondag word ik eenenzeventig.’

‘Aanstaande zondag?’

‘Ja zeker. De dagen doorstrepen. Wat dat voor onzin is...’ Haar

hoofd schudde nog heen en weer toen ze de trap afliep.

Waren we daar al bijna een maand in huis? Maar ik wist niet eens hoe het huis eruitzag.

‘Johan, heb je een foto van het huis?’

‘Een wat?’ zei hij. ‘Waar zou ik een foto van het huis voor moeten hebben? Ik zie het elke dag. Als je de buitendeur uitgaat, kom je in een tuintje waar opoe bloemen kweekt - geraniums. Dat is precies voor de kamers waar jullie niet in zijn geweest. Ik zal ze je na de oorlog laten zien. Ze kijken uit op de weg. Tussen die kamers in is de voordeur. Maar die wordt niet gebruikt. Iedereen loopt achterom naar de keuken.’

‘Dat weet ik. Daar kwamen wij ook binnen.’

Het huis was van rode baksteen met groen geverfd houtwerk, vertelde Johan me. Ik probeerde te onthouden wat hij gezegd had. Het was gek in een huis te wonen en niet te weten hoe het eruitzag.

We hadden ook nog steeds niets te lezen. En hij had beloofd... ‘Johan, wanneer kan Dientje naar de dominee gaan om boeken te lenen?’

‘Morgen,’ zei hij.

De volgende morgen maakte ik mijn rekenwerk vlug af. Het was vervelend, v-e-r-v-e-l-e-n-d. Waarom moest ik van Sini elke dag een bladzij doen? Ze was mijn onderwijzeres toch niet. Ik krabbelde een uitkomst neer. Vlug. Ik moest klaar zijn als Dientje terugkwam, zodat ik kon gaan lezen.

Daar was ze. Vol trots deed ze haar boodschappentas open. ‘Een boek. En kijk eens wat een dikkerd. Zijn jullie niet blij?’

Ja. Maar het was er maar één. Hoe kwam dat?

Sini pakte het boek uit de tas. ‘*Oorlog en vrede*’ las ze. ‘Dientje, dank je wel. Wat heb je hem verteld?’

‘Nou, toen hij de deur opendeed, zei ik: “Dominee, Johan verveelt zich 's avonds.” “Kom maar mee naar mijn studeerkamer,” zei hij. “Wel,” zei ik, “u weet dat mijn Johan eigenlijk goed bij is.” “Dat weet ik,” zei hij. En toen moest ik er wel mee voor den dag komen. Ik zei: “Dominee, hij wil een boek lezen.” “Goed,” zei hij. “Heeft hij een speciaal boek op het oog?” “Nou, nee,” zei ik. “Ik wil niet dat u denkt dat we niet zelf een boek willen kopen. Maar we gaan tegenwoordig zelden naar Enschede, en ik zou niet weten waar ik er anders een kan krijgen.” Toen begon ik die muren langs te kijken. “Is dat een goeie?” zei ik, naar het dikste boek wijzend. “Prachtig,” zei hij, “en ik zou er met Johan wel eens over

willen praten als hij het gelezen heeft.” Dat is natuurlijk niet zo leuk. “Het heeft geen haast,” zei hij, “hij kan het de hele winter houden.” En ik geloof dat ik toen iets heel slims deed. Ik zei, terwijl ik naar de titel keek: “Dominee, een boek met zo'n titel heeft hij in een paar weken uit. Kan ik het dan terugbrengen en weer een ander krijgen?” “Natuurlijk,” zei hij, “Grote goedheid, Johan moet zich wel erg vervelen.” Ik moest het in een tas doen, zodat niemand me ermee zou zien buiten.’ Ze giechelde. ‘Stel je voor, ik die daar met een boek naar buiten kom.’

Ineens zag ze er minder opgetogen uit. ‘Ik wou dat ik twee boeken voor jullie mee had kunnen brengen, maar dat zou hem achterdochtig hebben gemaakt.’

‘We kunnen het om de beurt lezen. Je bent geweldig, Dientje.’

Het was haast pijnlijk te zien hoe gelukkig ze was.

‘Annie, dit is echt geen boek voor iemand van tien jaar,’ zei Sini toen Dientje weg was.

‘Je vergeet dat ik haast elf ben,’ antwoordde ik hooghartig. Ze zei het alleen maar omdat ze het niet met mij wilde delen. Nou, ik ook niet. ‘Je denkt dat dit te moeilijk voor me is, niet? Ha, je weet helemaal niet wat ik al gelezen heb.’ Daar. Laat ze zich maar ongerust maken.

Maar Sini lachte. ‘Goed,’ zei ze. ‘Om de beurt.’

Sini nestelde zich met het boek voor de kachel, haar voeten op de eerste dwarsspijl van de stoel, linkerhand onder haar hoofd en haar pink in haar mond. Ze zat er steeds op te bijten. De huid werd helemaal ruw en rood.

‘Sini,’ zei ik dringend.

‘Wat?’

‘Bijt niet op je vinger. Straks gaat het pijn doen.’

Een ogenblik later zat hij weer in haar mond. Ik wendde mijn blik af, naar het horloge. Ik moest nog een halfuur wachten voor het mijn beurt was. Ik pakte de pook en ging er woedend figuren mee trekken op het zeil.

Midden in Sini's derde beurt kwam Johan binnen en zei dat hij naar het nieuws ging luisteren. ‘Kom op, meisjes, niet op je gat blijven zitten. Of hebben jullie het nou te druk?’

Sini deed onmiddellijk het boek dicht. Zo'n haast had ze niet gehad toen ik haar zei dat haar beurt voorbij was! Pruilend liep ik achter hen aan.

Ik had beter boven kunnen blijven. Dan had ik nog tien minuten extra kunnen lezen. Waarom was ik mee gekomen? Johan en Sini stonden op een stoel, hun hoofd bijna in de opening, bij de radio. Dat was vader waarschijnlijk ook aan het doen, als hij de kans had. Alles was hetzelfde als toen ik zes was. Sini zou me nooit missen. Moet je eens kijken. Haar hoofd lag praktisch op de schouder van Johan. Dientje zou weer tegen opoe gaan schreeuwen als ze hen zo zag.

De stoel begon te kraken. Ze stonden erop te dansen, hun voeten gingen op en neer. ‘Godalmachtig,’ zei Johan op opgewonden toon. ‘Moet je horen, de Duitsers hebben verloren in Rusland, in Stalingrad. Ze rennen in kringen rond om te proberen van de Russen weg te komen, maar het lukt ze niet, zei die vent. Hier, ik zal je ook laten luisteren.’

Hij tilde me op de stoel. Ik duwde mijn oor tegen de radio. Ik wist niet dat er ook nog leuke dingen uit konden komen!

‘Is het werkelijk,’ zei opoe beleefd toen ze het nieuws hoorde. ‘En lopen ze weg? Arme stakkers.’

‘Maar moe, het zijn Duitsers.’

‘Dat weet ik wel, dat weet ik wel Maar die hebben ook moeders,’ zei ze. We lachten allemaal; Dientje ook. Het was makkelijk om te lachen, die avond.

Dat was het ook, maar nu niet meer. Ik kon niet slapen; er vlogen zoveel vliegtuigen over op weg naar Duitsland om bommen te gooien. Zelfs de krant sprak erover. Een schande noemde ze het. Schande. Poe, zou opoe zeggen.

Ik verborg mijn hoofd dieper in het kussen en stak vingers in mijn oren. O, wat een verschrikkelijk geluid. Gooi alsjeblieft hier geen bommen neer. Alsjeblieft. Het zou best kunnen, zei Johan. In Enschede waren fabrieken die uitrusting maakten voor het Duitse leger, en de Engelsen en Amerikanen hadden zulke fabrieken ook in andere steden gebombardeerd.

Opoe kwam binnen. ‘Alsof ik nog niet slecht genoeg slaap.’

‘Ik laat me een schuilkelder bouwen,’ schreeuwde Johan boven het lawaai uit. ‘Ik heb er een goeie plaats voor, langs het pad tussen het huis en de stal.’

‘En als dan de oorlog gauw voorbij is?’ zei Dientje.

‘Eh, onzin. Dat denk ik echt niet. En intussen kunnen we hier in ons bed doodgegooid worden.’

Na een poosje stak ik mijn hoofd onder de dekens uit. De vlieg-

tuigen vlogen nu hoger. De sirene loeide weer. Het was voorbij.

‘Als Hendrik eens wist. Gottogottogot, wat een mens allemaal niet moet meemaken.’

Wie zou Hendrik zijn?

Toch kon ik nog niet slapen. Sini lag ook steeds te woelen. Ik kroop het bed uit. ‘Wat heb je?’ fluisterde ik.

‘Niets.’

‘Ja, er is wel wat.’

‘Goed dan, er is wat. Vanavond dacht ik even dat het einde van de oorlog in zicht was. Dat is er met me aan de hand. Er komt nooit een eind aan, ik weet het. Ik word hier oud en lelijk.’

Onhandig aaide ik haar hoofd. Als Sini eens gelijk had? Geluidloos ging ik het bed weer in. Was er echt wel eens een tachtigjarige oorlog geweest?

Zouden we opoe niet iets voor haar verjaardag moeten geven? Maar wat? ‘Dientje, zou jij voor ons naar Enschede willen gaan om wat voor haar te kopen?’

Dientje lachte. Er was in de stad niets te koop wat opoe mooi zou vinden, zei ze. ‘Maar we geven haar wat stof die Johan meebrengt van de blekerij. Misschien kan hij nog een lap krijgen die jullie haar kunnen geven.’

‘Wat zou ze ermee doen,’ vroegen we.

‘Niks natuurlijk,’ zei Dientje onverschillig. ‘Ze draagt alleen de kleren die haar zuster haar heeft nagelaten.’

Die nacht in bed fluisterde Johan: ‘Laten we op opoes verjaardag allemaal samen eten.’

‘Johan, ik kan niet alles naar boven dragen.’

‘Ik bedoel niet boven. Laten we met z'n allen beneden eten.’

‘Maar de meisjes dan, Johan.’

‘Die ook. Dan eten we vroeg en doen de gordijnen dicht.’

‘Maar Johan, dat doen we nooit, de gordijnen overdag dicht. En we krijgen altijd bezoek op haar verjaardag. Ze kunnen elk ogenblik binnenkomen.’

‘Niet waar. Er is nog nooit iemand vóór drie uur gekomen. Goed, weet je wát? We doen de gordijnen niet dicht; we sluiten het hekje. Op die manier kunnen we horen of er iemand komt, en dan hebben de meiden tijd genoeg om naar boven te gaan.’

Ik nestelde me dieper onder de dekens. Het leven was niet zo vervelend als Sini me altijd zei. Er gebeurden dingen genoeg. Neem de volgende zondag bij voorbeeld. Dan zouden we beneden

eten, en zelfs niet als het donker was. O nee, overdag, net als iedereen.

Tevreden deed ik mijn ogen dicht. Verjaardagen waren heerlijk.

‘Hartelijk gefeliciteerd, opoe,’ zeiden we op zondagmorgen.

‘Ja ja, hartelijk of niet, ik ben weer een jaar ouder.’

‘Maar opoe, u ziet er helemaal niet ouder uit.’

‘Dat heeft niks te betekenen. Het gaat erom hoe je je voelt.’

‘Kleedt u zich vandaag mooi aan?’ vroeg ik.

‘Ik? Gottogottogot, mooi aankleden. Waarvoor? Ik heb me al in negentien jaar niet meer mooi aangekleed. Nee, die tijd is voorbij.’

Niet meer in negentien jaar? Ik keek naar Sini's gezicht. Die leek ook verbaasd. Het rook lekker boven. Keukenluchtjes. Johan had gezegd dat hij één van hun kippen zou slachten. ‘Als je er een als een gek hoort krijsen, dan is het die.’

En nu was het elf uur. Ongeduldig zat ik op mijn stoel te wiebelen. De keuken zou wel helemaal dampig zijn van het koken. Je zou het raam moeten schoonvegen als je naar buiten wilde kijken.

Wat was Sini aan het doen, likken aan haar vinger en die dan over haar wimpers halen? Ze streek de bovenwimpers omhoog en de onderwimpers omlaag. Waarom moest zij zich zo opdirken? Het was haar verjaardag toch niet?

‘Meisjes, komen jullie?’

Natuurlijk komen we.

De tafel in de mooie kamer was gedekt voor vijf, met diepe soepborden en lepels en vorken. Het waren mooie borden ook, en we hadden ieder ons eigen bord.

‘Daar sta je van te kijken, hè. Je had niet gedacht dat een boer zulke mooie dingen zou hebben, niet? Dat weet ik wel. Ik kan het aan jullie gezichten zien. Nou, moeder, daar ga je.’ Johan hief zijn soeplepel. ‘Dat je maar honderd mag worden.’ Wij tilden ook onze lepels omhoog.

‘Ja ja, honderd. Ik zal al blij zijn als ik nog één jaar leef.’

Langzaam at opoe haar kippesoep. ‘Niet slecht, Dientje, alleen een beetje dun.’

Dientje gaf ons een knipoog.

Het was leuk beneden te zijn en van een bord te eten. Sini en ik zaten bij de deur naar boven. We zaten op de rand van onze stoel, voor het geval we weg moesten rennen. Ik keek de kamer

rond. Op de grote kast tegen de muur stonden een paar vergeelde portretten, waarschijnlijk van familieleden. Aan de muur tegenover me hing een geborduurde afbeelding. In het midden stond een bruin paard met omhoog geheven voorbeen. Op de vier hoeken waren vogels afgebeeld. Uit hun snavels kwamen geborduurde muzieknoden. Maar hoe kwam het dat die vogels zo groot waren? Ze waren minstens zo groot als de kop van het paard. Zo groot waren vogels toch niet? Was het een bijzonder soort vogel?

‘Waar kijk je naar, Annie?’ vroeg opoe.

‘Naar die plaat.’

‘Vind je hem mooi?’

‘Ja,’ zei ik aarzelend.

‘Die heb ik zelf gemaakt, zo'n vijftig jaar geleden toen mijn ogen nog goed waren.’

‘Wat zijn het voor soort vogels, opoe?’

‘Eh, zomaar vogels.’

‘Is het een speciaal soort paard?’

‘Nee, zomaar een hengstveulen.’ Een hengstveulen?

‘Erg mooi, opoe,’ zei Sini.

‘Dientje, ik wil dat jij een schort voor me maakt van de stof die ik van de meisjes heb gekregen? 't Is erg mooie stof.’

‘Ik zal die lap nemen die wij je vorig jaar gegeven hebben. Die is precies eender als de lap die je van hen hebt gehad. De stof wordt er niet beter van als ze maar blijft liggen.’

‘Nee, ik vind die nieuwe lap mooier.’

‘Maar het is bijna hetzelfde patroon als de lap die je al hebt. Toen ik hem verleden jaar aan je gaf, trok je een gezicht alsof je er niets aan vond.’ Dientjes gezicht was rood. ‘Je vindt niks meer goed wat ik hier in huis doe.’ Zenuwachtig lepelde ze de rest van haar soep op. ‘Meisjes, niets op je bord laten. De rest van het eten komt er ook op. Johan, blijf daar niet zo zitten. Kan je me niet helpen de pannen binnen te brengen?’

‘Wat, moet ik hier nou alles doen?’ Maar hij stond op en liep achter haar aan naar de keuken. Hij kwam terug met een grote zwarte pan.

‘Johan, zet die pan niet op tafel voor ik er een krant op heb gelegd.’ Dientjes stem was geprikkeld. Ze keek opoe aan. ‘Wat wil je hebben. Een poot of wat anders?’

‘Geef me maar iets dat makkelijk te kauwen is. Een stukje borst misschien.’

Dientje vulde elk bord met kip, snijbonen en aardappelen. Met

een soeplepel schepte ze bruine jus over het eten. Een tijd lang zei er niemand wat. We aten. Johan hield een hand op zijn heup en propte met volle vork het eten in zijn mond. Dat deed Dientje ook. Alleen hield ze af en toe op om ons toe te knikken. 'Kom op, meisjes, jullie zijn zo mager. Eet op.'

Opoe had moeite met kauwen. Geen wonder. Ze had nog maar een paar tanden. Hoe kon ze eten? Met haar tandvlees? Heimelijk keek ik naar haar. Ze pakte een stukje kip op, stak het in haar mond, klemde haar lippen eroverheen en trok. Het stukje in haar hand was nou iets kleiner dan eerst. Ze zat maar te kauwen. Ik was bang dat ze me zou betrappen als ik bleef kijken. Vlug wendde ik mijn blik af.

'Moeder, je moet ook je bonen opeten. Die zijn goed voor je. Er zitten vitaminen in, of hoe heten die dingen,' zei Dientje. 'Niet waar, meisjes?'

Sini knikte.

'Poe, vitaminen. Wat zijn dat? Die bonen zijn taai.'

'Opoe,' vroeg ik, 'waarom neemt u geen kunstgebit? Dat hebben een hoop mensen.'

'Op mijn leeftijd? Dat heeft geen zin meer. Ik kauw nu al een paar jaar zo. Dat gaat wel voor zo lang ik hier nog ben. Kunstgebit. Dat moest Hendrik eens weten. Wil je eens voelen hoe hard mijn tandvlees is? Net zo hard als tanden. Hier, geef me je hand.'

Ik schudde mijn hoofd. 'Nee, opoe, ik kan het zo wel zien.'

'Lekkere kip, Dientje,' zei Johan. 'Ik had niet gedacht dat ze zo mals zou zijn. Zo jong was ze nou ook niet. Hoe lang hebben we haar gehad?'

'Een paar jaar, denk ik. Nee, nog langer misschien.'

'Het was een vinnig ding,' zei opoe. 'Altijd als ik ze kwam voeren stond ze de andere weg te duwen. Ik zal haar niet missen.'

We zaten allemaal te kauwen. 'Heel lekker, Dientje,' zei Sini. Dientje straalde van genoegen.

'Ja, ze kan goed koken,' zei Johan. 'Ze ziet er goed uit ook. Niet, vrouw?'

'O Johan. Moeder, waarom laat je al die kip op je bord liggen? Het is zo lekker.'

't Is te taai.'

'Dat is niet waar. Het vlees is zo mals dat je het zou kunnen zuigen. Kijk.'

'Dat heb ik geprobeerd. Maar ik ben er niet kwaad om. Ik weet dat je het goed hebt bedoeld. Hebben we nog wat toe?'

‘Ik heb die pudding gemaakt waar je zo van houdt.’

‘Ik hoop dat je hem goed koud hebt laten worden.’

Opoë tilde haar schort op en veegde er haar mond mee af. Dientje deed hetzelfde met haar schort. Johan stak voorzichtig twee vingers in zijn broekzak en trok er een grote rode zakdoek uit. Nadat hij er zijn handen en gezicht mee had afgeveegd, gaf hij hem aan mij door. Ik draaide hem in het rond tot ik een droog plekje had gevonden, en gaf hem toen aan Sini. Die zocht niet eens naar een schone hoek.

‘Je zou niet zeggen dat het eten op de bon is,’ zei Johan, ‘als je naar ons kijkt. In de steden hebben de mensen het zo goed niet. Je krijgt niet veel op die bonnen. Ik wed dat je vader niet veel te eten krijgt bij Rotterdam. Wat is meneer Hemmes ook al weer? Een gepensioneerde boekhouder? Nou, ik hoop dat iemand hem bonnen geeft voor je vader. Anders zitten ze echt in de moeilijkheden. Nee, ik ben blij dat ik boer ben. Ik zeg altijd, een vis laten verdrinken en een boer laten verhongeren, dat is niet gemakkelijk.’

We lachten, Johan het hardst van allemaal.

‘Ik wou dat jullie vanmiddag beneden konden blijven,’ zei opoë. ‘Dat zou echt gezellig zijn.’

‘Misschien volgend jaar op je verjaardag, moe, dan kunnen ze uit Winterswijk komen en de hele dag hier blijven.’

‘Johan, denk je werkelijk dat we dan vrij zullen zijn?’ vroeg Sini verlangend.

‘Ik weet het niet. De Russen doen het goed in Rusland. Dat weet ik. De geallieerden in Noord-Afrika ook. In Rusland worden de Duitsers in de sneeuw doodgeschoten; in Afrika in de hete woestijn.’ Johan grinnikte. ‘Tjonge, zullen die Italianen kwaad zijn. Hitler heeft ze overgehaald met hem de oorlog in te gaan, en alles wat ze gekregen hebben is ellende. Hele hopen Italianen zijn ook dood in Afrika.’ Hij schudde zijn hoofd. ‘Ik weet niet wat ik ervan moet zeggen. Verdomd.’

Langzaam liepen we de trap op. Iemand had het hek geopend.

Opoë had ons niet gezegd dat de familie Hannink ook zou komen. Ze kwamen naar boven om ons op te zoeken, alsof wij het feest gaven. ‘Hoi.’

‘Weet je wat we voor opoë hebben meegebracht?’ vroeg mevrouw Hannink. ‘Dat raad je nooit. Eau de cologne.’

We lachten allemaal. Opoë zou de fles ergens in een kast zetten of weggooien. Bah, nieuwerwetse rommel, zou ze zeggen. Wat

leuk. Wat vroeg meneer Hannink daar? Hadden we al iets gehoord van vader en Rachel?

‘U weet,’ zei Sini, ‘dat Rachel bij een dominee woont, zo’n zeventig kilometer hiervandaan. Soms schrijft ze aan Johan. Vader ook. Maar ze schrijven zo weinig dat als iemand de brieven openmaakt, hij er niets uit kan opmaken. En Johan wil niet dat ze zo vaak schrijven want de postbode heeft hier vroeger nooit brieven gebracht. De mensen zouden achterdochtig kunnen worden.’

Meneer Hannink knikte. ‘Johan heeft gelijk. Nou, we moeten weer eens naar beneden voordat er andere mensen komen. Jammer dat jullie er niet bij kunnen zijn. Opoe zit de hele middag in een rechte stoel, met haar handen in haar schoot gevouwen. En iedereen zegt steeds maar dat ze in de gemakkelijke stoel moet gaan zitten. “Poe” is alles wat ze zegt, “mij niet gezien. Ik kan er gauw genoeg m'n gemak van nemen, als ik in bed moet blijven liggen.” Dat zegt ze nou al jarenlang, en elk jaar ziet ze er beter en jonger uit.’

‘Was Hendrik haar man?’ vroeg Sini.

‘Ja,’ zei meneer Hannink, maar er was geen tijd meer om te praten. Het hek was weer opengegaan.

Sini en ik zaten bij de kachel te luisteren. Hoe lang zou al dat bezoek blijven? ‘Waarschijnlijk totdat het tijd is om te melken,’ zei Sini.

Mijn god, dat duurde nog uren.

Waarom lachten ze zo veel? Om opoe? We zouden naar beneden moeten gaan als was het de gewoonste zaak van de wereld.

‘Sini?’ Maar Sini gaf me zelfs geen antwoord. Ze had het te druk met naar de muur staren. O, dag allemaal, zouden we zeggen. Hoe gaat het? We zijn ook maar gekomen. Jullie leken het allemaal zo naar je zin te hebben. Ja, Dientje, graag thee. Dank je. En niemand zou er naar ons kijken of we wat bijzonders waren. Bijzonder.

Ik boog me over de kachel en spuugde op het deksel. Ik hield van het geluid dat het maakte.

‘Arme Rachel,’ zei Sini, ‘zo helemaal alleen.’

Het werd donker en het bezoek zat nog steeds in de mooie kamer te lachen. Wat was dat? Kwam er iemand de trap op?

‘Foei foei, wat kan een mens toch moe zijn!’ Opoe kwam binnen.

‘Hier is het lekker stil,’ fluisterde ze. ‘Al die rook beneden. Bah. Ieder jaar dezelfde voorstelling. Maar goed dat het niet meer zo

veel jaren hoeft.’

Opoë tilde haar schort op en stak haar hand in een zak van haar rok. ‘Ik heb wat cake meegebracht. Ik had er nog heel wat moeite mee een stuk in mijn rok te smokkelen. Hij is niet slecht. Dientje heeft hem zelf gebakken. Nou, ik moet weer eens terug, nog een tijdje op die stoel zitten.’

‘Hoe lang nog, opoe?’

‘Dat weet je nooit met die mensen. Ze blijven altijd te lang zitten. Bah!’

Zuchtend ging opoe weer de trap af. Tevreden haptten we kleine stukjes van de cake af. Wat bedoelde opoe met niet slecht? Hij was erg goed. Het bezoek zou gauw weggaan. Ze konden toch de hele avond niet blijven?

Het werd koud in de kamer. Zonder geluid te maken deed Sini de klep van de kachel open. Een voor een pakte ik kolen uit de kit en gooide ze in de kachel. Na het tiende stuk kool liet Sini de klep weer geruisloos zakken. Het had geen zin er meer in te doen, de dag was al haast voorbij.

7

Ik spitste mijn oren. Klip-klap, klip-klap. Wat was dat geluid buiten? De kleine jongen van Groothuis? Waar was hij? Voor zijn huis? Klip-klap, klip-klap. Touwtje springen? Sprong hij even hoog als ik vroeger? Ik keek naar het raam. Ik wilde zien, niet alleen horen. Ik stond op. Ik nam een stap, daarna weer een. Sini besteedde geen aandacht aan mij. Daar. Ik was voorbij de veilige kant van het bed. Nog twee stappen, dan zou ik hem kunnen zien. Klip-klap. Hij moest wel hoog opspringen, want hij kwam hard neer.

‘Annie, ben je gek geworden? Kom terug.’

Dat deed ik, geschrokken. ‘Waarom gil je tegen me? Je maakte me bang.’

Had ik vergeten, vroeg Sini, wat er zou gebeuren als iemand me zou zien?

Nee, nee, dat had ik niet. Maar wat was er zo verschrikkelijk aan Polen? Ik stond voor Sini. ‘Vertel me nou eens, hoeveel keer zouden ze je slaan?’

‘Heel vaak,’ zei ze.

‘Dat zou me niet kunnen schelen. Echt. Sini, hoor je dat?’

Ik stampte met mijn voet. Van beneden riep Dientje, 'In godsnaam, meisjes, wees stil.'

Hij kon waarschijnlijk lang niet zo hoog springen als Frits.
Frits wie?

'Wie heeft dat gedaan? Wat erg om zo iets te doen. Mijn hele leven ben ik nog niet zo kwaad geweest.' Opoe stormde onze kamer binnen. Woedend keek ze van Sini naar mij. 'Kom mee. Ik zal je iets laten zien, iets vreselijks.'

We liepen met haar mee naar de slaapkamer achter. 'Maar opoe, daar mogen we niet in zolang die man de schuilkelder aan het bouwen is.'

'Hij is er vanmiddag niet.' Ze duwde ons naar binnen. 'Moeten jullie eens kijken.' De onderste la van de kast was opgeschoven. *Oorlog en vrede* lag erin. En? Over een dag of twee zou Dientje het terugbrengen.

'Wie heeft dat boek daar neergelegd?'

'Ik, opoe,' zei ik.

'Kijk eens waar je het op hebt gelegd. Kan je niet uit je ogen kijken? Het enige dat ik nog van mijn moeder had.'

Ik keek. Onder het boek lag een kanten kapje. Een deel ervan was geplooid.
'Bedoelt u dat, opoe?'

'Ja, dat. Wat anders? Die knipmuts. Zo iets heeft nog nooit iemand me aangedaan.'

'Maar opoe, ik wist het niet.'

'Wat valt er te weten? Kon je niet uitkijken? Ik weet niet of ik je dat ooit kan vergeven.'

'Opoe, ik weet zeker dat ze het niet met opzet heeft gedaan,' zei Sini.

Opoe scheen het niet te horen. Ze boog zich voorover en nam het boek van de knipmuts. Met een verachtende blik in haar ogen duwde ze me het boek in handen.
'Hier. En nog zo'n zwaar boek ook.'

'Opoe, het spijt me.' Ik had moeite mijn tranen uit mijn stem te houden. Wat een ellendige dag.

'Kan me niet schelen. Je hebt mijn knipmuts bedorven.' Opoe leek ook moeite met haar stem te hebben.

'Wat gebeurt hier?' Dientje begon al te praten terwijl ze de trap opklom.

'Die kleine heeft dat boek dat jij voor ze gehaald hebt boven op mijn knipmuts gelegd. Waarom keek ze niet uit waar ze het neer-

legde? Nou is hij bedorven.'

'Kom, laat me eens kijken. Misschien kunnen we hem opknappen.'

De knipmuts was niet kapot of zo iets. Wat was ermee aan de hand? 'Ik heb opoe gezegd dat het me speet.'

'Ik weet dat je het zo niet bedoeld hebt. Nou, laat eens zien.' Dientje duwde ertegen, streek hem glad. 'Ik zal de plooiën persen. Dan is hij weer helemaal goed. Het was echt niet nodig dat je er zo'n herrie over maakt. Mijn god, je hebt dat ding al zo lang. Moeder, zie je niet dat het haar spijt? Geef haar een zoen, Annie, dan is ze niet boos meer.'

Aarzelend naderde ik opoe. Maar ze liep weg.

'Iemand thuis? Oehoe! Ik kom de trap op. Ik ben het.'

Kwam Dini Hannink ons opzoeken? Maar waarom vandaag? Opoe was kwaad. Ik voelde me ellendig. Wat wilde Dini? Ze was gekomen om ons te waarschuwen, zei ze. 'De Duitsers zijn van plan vannacht overal huiszoeking te houden. Ze zoeken naar iemand van de ondergrondse en ze denken dat hij zich ergens in Usselo verbergt.'

De man had ingebroken in een kantoor in Enschede waar de distributiebonnen werden bewaard, legde Dini uit. Die ging hij dan uitdelen aan de mensen die joden in huis hadden, maar iemand had hem verraden. Al gauw ging ze weer weg. Ze moest nog iemand anders waarschuwen. Wat zouden we nu moeten doen?

'Ik wou dat Johan thuis was,' klaagde Dientje.

'Wat een toestand,' zei opoe. 'Laten we maar vroeg gaan eten.'

'Wat heeft dat ermee te maken,' bitste Dientjes stem. 'Waar is Johan? Ik wil niet dat de soldaten komen als hij niet thuis is. Ik ben bang.'

'Wat bedoel je, waar is Johan? Het is donderdag. Hij is in Boekelo natuurlijk. Dientje, gebruik je verstand. Alleen omdat Dini...'

Sini en ik gingen naar onze eigen kamer. Het was nog niet donker, dat zou het pas over een uur worden. Nu was Dientje ook kwaad.

Toen Johan thuiskwam, zei hij: 'Maak je geen zorgen om de huiszoeking. Dat is niks. We zullen de moffen laten zien wat een mooie schuilplaats jullie hebben.'

Maar we zouden er de nacht in moeten doorbrengen, zei hij, zo-

dat Sini's matras er niet zou liggen. Ze zouden zonder waarschuwing binnen kunnen stormen.

'Johan, de meisjes stikken nog in die kast. De hele nacht. Wat bezielt je?' Opoe klonk boos.

'Moe, we doen hem niet dicht. We hebben genoeg tijd om het schot erin te zetten en al het goed op de plank te leggen.'

'Maar Johan, ze kunnen toch niet de hele nacht blijven staan.'

'Moe, ze kunnen zitten. Die ene nacht houden ze het wel uit.'

'Wat gebeurt er als ze die man waar ze naar zoeken niet vinden?' vroeg Sini.

Johan krabde op zijn hoofd.

Wat dan? Zouden we nooit meer naar bed kunnen?

'Morgenavond gaan we allemaal slapen. Wat er ook gebeurt.'

'Maar Johan,' protesteerde Dientje.

'Ik slaap toch al zo slecht,' zei opoe uit haar stoel, 'en in deze toestand moest ik eigenlijk maar helemaal niet naar bed gaan.'

'Onzin, moe, je zegt altijd dat je niet kan slapen, maar je ligt altijd hard te snurken! En vertel me niet dat je wakker zit te snurken.'

'Ik snurk nooit, hè, Dientje?'

'Johan heeft gelijk.'

'Meisjes, hebben jullie me wel eens gehoord?'

Ik durfde niets te zeggen. Als ze weer kwaad werd?

'Het is moeilijk te zeggen, opoe, met al die vliegtuigen die 's nachts overkomen. Misschien zijn Dientje en Johan daarmee in de war.' Dat was slim van Sini. Opoe keek verheugd.

'Misschien beginnen ze pas vroeg in de morgen te zoeken,' zei Johan, 'als ze denken dat iedereen slaapt. Ik hoop maar dat ze de meisjes niet vinden. Hee, Dientje.' Hij stootte haar aan met zijn elleboog. 'Kijk moeder eens.'

Opoe zat rechtop met haar armen over elkaar op haar maag, maar haar hoofd knikkebolde. Langzaam zakte het voorover tot haar kin haar schort raakte. Daar bleef hij een ogenblik. Toen gleed haar hoofd naar de kant, helemaal tot haar schouder. Een sliertje speeksel kwam langzaam uit de hoek van haar half open mond. Zou dat langs haar kin naar beneden glijden? Nee, ze zoog het naar binnen. Met een ruk trok ze haar hoofd recht; zo bleef het een ogenblik staan om dan weer de tocht te beginnen. Gek, het zakte naar dezelfde schouder.

'Eh, wat zei je, Johan?'

'Niks, moe. Ik dacht dat je nooit sliep.'

‘Dat doe ik ook niet.’

‘Je kan ons niet voor de gek houden. Er zijn vier getuigen.’

‘Johan, ik geloof dat we allemaal maar naar bed moeten. Het is al over tien,’ zei Dientje. ‘Moeder, jij gaat ook.’

Met moeite kwam opoe uit haar stoel overeind. ‘Johan, vergeet niet de kastdeur open te laten. We kunnen ze niet laten stikken.’

‘O moeder,’ Dientje leek geërgerd. ‘Het komt heus wel goed. Je maakt je altijd zorgen om de meisjes alsof Johan en ik niet weten wat er gedaan moet worden.’

‘Nou, als er vannacht iemand op de deur klopt, ga ik naar beneden om hem binnen te laten,’ zei Johan, ‘nadat Dientje en ik jullie schuilplaats hebben afgesloten. Het enige dat jullie dan moeten doen is je doodstil houden. Als ze de kast opendoen en erin rondkijken, beweeg je dan niet. Als ze op de wand kloppen om te horen of er ruimte achter zit, beweeg je dan niet.’

We kropen naar binnen. Johan ging voor de kast op zijn hurken zitten. ‘Als je wat nodig hebt roep ons dan. Hoor je me? Maak je nergens zorgen over. Hoor je me?’

Dientje stak haar hand in de opening. ‘Dat voelt als het been van Annie. Goed? waar is je hand?’ Ze stopte er twee ronde koude dingen in - appels. ‘Voor als je honger krijgt. Het zijn die appels die jullie lekker vinden.’

We stonden en zaten. En stonden en zaten. ‘Sini, ik ben zo moe.’ Ik leunde tegen haar aan. Ik mocht niet in slaap vallen, zei ze. Maar het was nacht en erg donker. Waarom mocht ik niet slapen? ‘Wanneer komen ze, Sini?’

Dat wist ze niet, zei ze. Misschien hadden ze de man naar wie ze zochten al gevonden, en in dat geval zouden ze helemaal niet komen. Zou ik de hele nacht hier voor niets moeten zitten? ‘Maar, Sini...’

‘Kan jij het alfabet achterstevoren opzeggen?’ vroeg ze. Opgewekt begon ik op te noemen. Ik had nooit geweten hoe moeilijk het was. Het zou een hele tijd duren eer ik het goed kon.

‘Meisjes, ik ben zo bang voor jullie.’ De stem van opoe kwam van een plaats recht voor de schuilplaats. ‘Kunnen jullie werkelijk ademen daar? Arme stakkers. Kan ik iets voor je halen?’

‘Graag een beetje drinken, opoe.’

‘Ik ga naar beneden om wat thee voor jullie te zetten.’

‘N... m... l... k’ Misschien zou ze terug zijn tegen de tijd dat ik bij de *a* was. Ik haastte me.

‘Hier, steek je hand uit. Pas op, het is heet. Wie z'n hand is dat? Die van jou, Sini?’

‘Hoe laat is het, opoe?’ vroeg ik.

‘Even over tweeën. Kan je de vliegtuigen horen daarbinnen?’

‘Ja.’ Ik nam nog een slok. ‘Bent u nog kwaad op me?’

‘Hè? Kwaad? Nee. Ik begrijp niet hoe Johan en Dientje door al dat lawaai heen kunnen slapen. Voelen jullie je beter?’

‘Een stuk, opoe.’ Ik glimlachte in het donker.

We gaven haar de lege koppen. ‘Opoe, u bent geweldig,’ zei Sini.

‘Ja ja, daar koop ik wat voor,’ antwoordde opoe. Ze kreunde en steunde toen ze overeind kwam.

Nu ging ze weer terug naar bed, haar benen uitstrekken en tegen een kussen leunen. Bed. De hete thee had me nog slaperiger gemaakt. ‘Sini, ik wil slapen.’

‘Nee.’ Ze trok me overeind en kneep me. ‘Je moet wakker blijven, Annie. Ik krijg je nooit wakker als ze komen. Wacht, ik zal je een beetje Engels leren. Dan ben ie de enige die er wat van afweet als je weer naar school gaat. Geef me je hand: *h-a-n-d*, hand. Deze vijf dingen zijn vingers: *f-i-n-g-e-r-s*, fingers.’

‘Hoe zeg je *doodmoe* in het Engels, Sini?’

‘*Dead tired.*’

De nacht was voorbij en de soldaten waren niet gekomen. Met stijve, pijnlijke benen wankelden we naar het bed. Sini pakte een spiegeltje uit haar zak. Ik had haar nog nooit zo wit gezien. Na een vlugge blik in de spiegel legde ze het neer. Langzaam voelden haar vingers over haar oogleden. Ze waren gezwollen. Toen draaide ze zich om en begroef haar gezicht in het kussen.

Ik pakte het spiegeltje op. Was ik dat? Dat kon niet. Ik legde het spiegeltje onder mijn kussen, weg van Sini. Ik streek over het laken. Bed.

Het was niet eerlijk. Waarom had Johan alleen Sini gevraagd met hem deze avond naar de stal te gaan? Alleen omdat ze wat van koeien afwist? Wat dan nog? Ik had het in die kast ook niet leuk gevonden. Was zij iets bijzonders? Dientje dacht anders van niet.

‘Annie, bederf mijn goeie stemming nou niet.’ Sini keek me smekend aan.

Waarom niet? Ik wilde ook naar de stal lopen, en weer terug. Zelfs terug. Ik pakte het boek op dat ik had zitten lezen, nog steeds

hetzelfde *Oorlog en vrede*-boek. Wanneer ging iemand het terugbrengen en een ander halen. Ik sloeg het toch maar open, mokkend. Ik ging vandaag niet zitten rekenen. Dat zou haar stemming zeker bederven. Mijn hart klopte als een razende. Ik had gelijk. Haar gezicht werd al rood.

‘Leg dat boek weg.’

Ik maakte geen beweging.

‘Ik vraag het je voor de laatste keer. Leg het weg.’

Ik bewoog me niet. Ik slikte alleen zenuwachtig. Sini rukte het boek uit mijn handen. ‘Geef terug,’ zei ik.

‘Nee. Eerst je les!’

‘Geef terug.’ Ik zocht naar de juiste woorden. ‘Als je het niet doet, praat ik de hele dag niet meer tegen je.’ Daar. Ik voelde me al beter.

Misschien had ik een fout gemaakt toen ik zei dat ik de hele dag niet tegen Sini zou praten. Het was toen nog zo vroeg. Had ik maar gezegd dat ik het alleen 's morgens niet zou doen. Nee, ik moest weer roekeloos zijn.

Nou ja, Sini vond het ook niet leuk. Waarschijnlijk had ze hoofdpijn. Ik keek naar haar. En óf ze het had. Het was goed te zien ook. Stakker. Misschien zou ze zelfs niet van haar uitstapje vanavond kunnen genieten. Heel jammer.

Ik had eraan moeten denken hoe lang de dagen waren. Maar ze had me gedwongen iets ingrijpends te doen. Niemand kon me zo behandelen zonder daarvoor straf te krijgen.

We gingen naar bed zonder welterusten te zeggen. Nou, die dag was tenminste voorbij! Maar waarom zei Sini niets? Kon ik nu morgen weer gewoon gaan praten? En als we weer de hele dag niets tegen elkaar zeiden? Ik tilde mijn hoofd van het kussen. Lag daar iemand te huilen? Dat moest Sini zijn. Had ze spijt? Dat zou best; het boek uit mijn handen rukken en uit gaan.

Ik was ziek van die lessen de hele tijd. Alleen omdat zij het leuk vond om les te geven, wilde toch niet zeggen dat ik elke dag haar leerling moest zijn? Waarom nam ze niet iemand anders? Het zou trouwens wel prettig zijn als ze ophield met huilen.

Geluidloos ging ik overeind zitten en keek over de rand van het bed. Ja hoor, zij was het. Haar schouders schokten. Misschien zou ik welterusten moeten zeggen. Dat zou ik erg vlug kunnen doen. Als dat haar zou doen ophouden...

Voorzichtig kroop ik het bed uit. Ik moest er niet te lang over nadenken. ‘Sini?’ fluisterde ik. Ze kwam overeind en stak haar armen uit.

Gek, ik huilde ook. Sini had gelijk. Als de Duitsers 's nachts nou eens het huis in waren gekomen en ons gevonden hadden? Dan zouden ze ons meegenomen hebben. Sini zei dat ze ons wel eens van elkaar zouden kunnen halen, ons ieder naar een ander concentratiekamp in een ander land zouden sturen. We zouden elkaar dan misschien nooit meer gezien hebben. Dan hadden we elkaar niet kunnen vertellen hoe ellendig we ons hadden gevoeld door de hele dag niet tegen elkaar te praten. En wat dan?

Er was iets met mijn benen, zei Sini.

Ik keek ernaar. Wat?

‘Je wiebelt als je loopt,’ zei Sini met een ongeruste stem. ‘Of doe je het met opzet.’

‘Nee, natuurlijk niet.’ Wiebelen?

‘Sta stil en hou je benen recht. Ze zijn krom, Annie.’

‘Niet waar, Sini.’ Waren ze krom? Hoe waren ze dat geworden?

‘Waarom heb ik dat niet eerder gezien. Je hebt niet genoeg beweging. Geen wonder. Spieren hebben oefening nodig.’ Geschrokken keek Sini naar me. Na de oorlog konden mijn benen worden gemasseerd, zei ze, maar in de tussentijd moest ik de kamer op en neer gaan lopen. ‘Honderd keer per dag.’

‘Nee, Sini, niet zoveel keer.’ Alleen mijn spieren hadden beweging nodig, die van háár niet?

‘O ja. Ik zal wel tellen. Een - twee - drie.’

‘Wat laat je Annie doen, Sini?’ vroeg opoe. ‘Moet dat nou? Kijk haar eens, kun je niet zien dat ze niet wil!’

‘Opoe, als ze niet elke dag oefent wordt ze zo stijf dat ze na de oorlog niet kan lopen.’

‘Dat kan toch niet.’

‘O jawel, opoe. Dat kan wel.’

‘Hou even op, Annie, en drink je koffie.’

‘En dat zit me ook dwars, opoe. Ik wil niet dat ze nog langer koffie drinkt.’

‘Goeie genade, je bent wel moeilijk vandaag. Tjonge tjonge!’ In de deuropening draaide opoe zich om. ‘Dan mag ze misschien ook geen thee meer, hè?’

‘Ik wil niet meer lopen, Sini.’

‘Ik wou dat ze zich niet overal mee bemoeide,’ zei Sini woedend.

Ik gluurde naar Sini. Zou ze weer kwaad worden om wat Dientje net had gezegd? Dat ik vanavond uitging. Alleen ik en Dientje. Sini en Johan konden hun koeien houden. Bah, stinkende beesten. Nee, wij gingen écht uit. We zouden de fiets moeten nemen om er te komen, bij de boer waar ze altijd voor werkte. Ze verborgen daar tien joden. Dat was een hoop. Een van hen was een meisje van mijn leeftijd, zei Dientje. Ik zou misschien wel met haar op kunnen schieten. Natuurlijk. Was het niet aardig van meneer Hannink om Johan over hen te vertellen? En als het nou slecht weer zou zijn?

‘Dientje, wat doen we als het regent?’

‘Maak je geen zorgen, we gaan in ieder geval.’

Wat moest ik aantrekken? Misschien de jurk die ze voor mij had gemaakt.

Misschien wel. Ik moest er mooi uitzien, om op visite te gaan.

‘Hoe heet ze?’

‘Wie?’

‘Dat meisje.’

‘Dat weet ik niet. Je bent blij dat je uit mag, niet?’ Dientje straalde.

Ik knikte. ‘Hoe lang blijven we er?’

‘Niet zo lang. Misschien een uur.’

Ik kon maar beter nog wat door de kamer gaan lopen. Tenslotte wilde ik niet dat het meisje zou vinden dat ik raar liep.

‘Je ziet er keurig uit,’ zei Sini toen het tijd was om te vertrekken. ‘Je gaat toch niet weg zonder me een zoen te geven?’

Ik werd echt te oud voor dat soort gedoe. Nou ja, goed dan. Ik gaf haar een zoen en liep de trap af. Onderaan de trap keek ik naar boven. Ik zwaaide tegen Sini.

‘Je kan komen,’ riep Johan zacht.

Buiten stond Dientje met de fiets aan de hand. Ze zou haar licht niet aandoen, zei ze. Dan zou niemand haar kunnen herkennen.

Ik klom achterop. Dientje tilde haar rechtervoet over de stang en zette af. Een, twee trappen, toen ging ze. ‘Sla je armen om m'n middel. Hou vast.’

Ik wist dat we over een zandpad reden. Steeds gleed de fiets weg in een kuil. Ik kon voelen hoe Dientje kracht zette om er weer

uit te komen. Was het een smal pad? Waarschijnlijk. Rond Winterswijk waren alle binnenwegen smal zoals deze. Stonden er bomen langs het pad? Voorzichtig stak ik mijn rechterarm uit. Ik raakte niets aan. Mijn handen waren koud. Ik stak ze in Dientjes zakken.

‘Het pad wordt erg smal. Hou je goed vast.’

Natuurlijk. Ik wilde niet vallen. Ik zou helemaal smerig worden.

De lucht rook lekker. Ik deed mijn mond wijd open. Kom maar binnen, lucht, het is in orde, ik ben het. Dankbaar wreef ik mijn wang tegen de jas van Dientje.

‘G ‘navend.’ Dientje liep de stal in, mijn hand vasthoudend. ‘Hoe gaat het? Dit is Annie.’

‘Kijk eens aan. Wel, zullen we eens een praatje maken met Mimi?’

We liepen achter de boer aan een kamer binnen achter in de stal. ‘Hier is bezoek voor je,’ kondigde hij aan.

Het meisje in de hoek moest Mimi zijn. Ze leek van mijn leeftijd. We bekeken elkaar van een afstand.

‘Kom op, zeg eens wat tegen haar. Daarvoor zijn we gekomen.’ Dientje duwde me in Mimi's richting.

Hoe kon ik zomaar met haar gaan praten? Wat moest ik zeggen? Ik deed een stap terug en leunde tegen de stoel van Dientje. Ze zat met aandacht te luisteren naar de boer en zijn vrouw.

‘De bakker weet vast dat hier wat aan de hand is,’ zei hij. ‘Iedere dag kom ik de bakkerij binnen met een grote mand. Man, wat eet jij veel tegenwoordig, heeft hij al meer dan eens tegen me gezegd. Ja, zei ik, mijn jongens lusten wel wat. Ik krijg bonnen van meneer Hannink. Hoe zou ik anders aan al dat brood moeten komen? Ik weet niet waar de bakker denkt dat ik ze vandaan heb. Ik maak me er genoeg zorgen over.’

Waar sliepen die tien mensen? Hadden ze een schuilplaats? Ik keek om me heen. Onze kamer was gezelliger - alleen Sini en ik. Ik vroeg me af of ze me miste.

‘Wat een klein ding, vind je niet?’ vroeg Dientje. ‘Je zou haar moeten zien eten. Als een vogeltje.’

Ik stond wat onrustig heen en weer te draaien.

‘Ik weet niet wat ze vanavond heeft. Thuis is ze zo verlegen niet. Je zou haar soms eens moeten horen. Kom op, Annie, praat eens met hoe-heet-ze-ook-weer? Mimi. Ze ziet er best aardig uit.’

Toe nou.'

'Mimi, j j bent toch niet verlegen. Zeg eens wat tegen Annie,' zei de boerin.

Mimi lachte schapachtig.

'Zeggen jullie nou niks tegen elkaar?' wilde Dientje weten.

Ik voelde mijn gezicht rood worden. Ik was ervan overtuigd dat iedereen zat te wachten om te zien of we zouden gaan praten.

'Nou, dat was geen succes,' zei Dientje een poosje later. 'We gaan maar weer naar huis.'

'Dag, Mimi,' zei ik toen ik de kamer uitging.

'H , waarom hebben jullie niet eerder wat gebabbeld? Is dat het eerste wat jullie tegen elkaar hebben gezegd?'

Beschaamd knikte ik. Het was kinderachtig. Maar wat viel er te zeggen? Ik kende haar niet eens.

Met een zucht van verlichting klom ik weer op de bagagedrager. Weer sloeg ik mijn armen om Dientjes middel. Het rook buiten weer heerlijk. Het voorjaar kwam eraan.

In het voorjaar was ik jarig. Ik had er niet veel over gezegd, dat zou kinderachtig zijn geweest. Tenslotte werd ik al elf. Maar vanaf het ogenblik dat ik die morgen mijn ogen opende volgde ik ieders bewegingen. Ze wisten het toch wel? Ja, daar kwam Johan met een pakje. 'Annie, wat denk je hiervan?' vroeg hij.

'*Geheimen der natuur*,' las ik, 'door Gert von Natzmer.'

Ik bladerde het boek door. 'Het ziet er prachtig uit, Johan. Dank je.'

'Je moet ons allemaal een zoen geven,' zei Johan. 'Het is van ons allemaal. Weet je, de meeste boeken die je in de winkels ziet liggen zijn door Duitsers geschreven. Dat zie ik aan de namen, al heb ik nooit Duits geleerd.'

'Johan, Annie kan geen Duits lezen,' zei Dientje. 'Waarom heb je een Duits boek voor haar gekocht?'

'O kom nou, vrouw, wat denk je wel? Het is vertaald.'

'Zou het wel een goed boek zijn,' vroeg opoe, 'als het door een Duitser is geschreven?'

'O moe, wat heeft dat er mee te maken? Jongens, wat heb ik een stel idioten in huis.'

'Ik weet het niet. Ik vroeg het alleen maar.'

Ik keek naar een foto van de zomer in Groenland. Wat een mooie plaats!

Maar wie had Dini Hannink verteld dat ik jarig was? ‘Jij, Sini?’

Dini lachte maar. Het Monopoly-spel dat ze me gegeven had lag op tafel. ‘Zal ik het een keer met je spelen?’ vroeg ze.

‘Ja, alsjeblieft.’

‘Ik doe ook mee,’ zei Sini. ‘En jij, Dientje?’

‘Ik? Nee hoor. Ik kijk wel.’

Opgewonden keek ik hoe Dini het geld uitdeelde. Leuk, allemaal verschillende kleuren. Wat een fijne verjaardag had ik.

‘Annie, moet je Dini niets aanbieden?’ vroeg Dientje.

Natuurlijk, dat was ik vergeten. Wat een gastvrouw! ‘Hier, Dini, neem er maar een paar.’ Ik hield haar de koekjestrommel voor.

‘Ik zal je eens iets verdomd geks zeggen,’ zei Johan, ‘ik wed dat je je volgende verjaardag ook nog hier bent. Ja, vast wel.’

‘Waarom, Johan?’

‘Omdat de Duitsers niet weggaan als de geallieerden niet komen en hen eruit jagen. Ik begrijp niet waarom ze niet uit Afrika in Italië landen. Ze hoeven alleen maar een zee over te steken. Wat? Dat zou ik doen. Tjonge! Een invasie in Europa, dat hebben we nodig. Dan zie ik er over een jaar wel een eind aan komen. Nou niet. Nee.’

Ik keek Sini aan. Haar mondhoeken beefden. Waarom moest Johan nou zo praten? Hoe wist hij dat we een invasie nodig hadden en dat het einde nog wel een jaar kon duren? Dat kon toch ook laten we zeggen volgende week komen? Hoe wist hij dat? Nou, misschien had hij ongelijk. Dat kon best. Dat zou ik tegen Sini zeggen, later, als iedereen sliep. Johan wist niet alles.

Johan had een krant op tafel gelegd. ‘Verbrand hem,’ zei hij, ‘als je hem gelezen hebt.’

‘Waarom, Johan?’

‘Omdat het een krant is van de ondergrondse, van mensen die ons willen laten weten wat er werkelijk gebeurt. Niet zoals die verdomde officiële kranten die al het nieuws omdraaien. Maar wij mogen de waarheid niet weten. Die drukkers kunnen worden doodgeschoten voor wat ze doen, en als de Duitsers een van die dingen hier in huis vinden, word ik gearresteerd.’

Ik pakte de krant op. Geef de moed niet op, stond er. De Duitsers zullen verliezen. Er stond niet bij wanneer. Dat wisten ze zeker zelf ook niet. Ik las wat verder. Nee, wat die krant schreef kon niet waar zijn. Dat kon niet. Ik had moeite met lezen, maar ik las het artikel uit.

Ik legde de krant neer. Nu wist ik het. Nu wist ik werkelijk wat er gebeurde in Duitsland en Oostenrijk en Polen. Moordkampen. Natuurlijk had ik geweten dat er kampen waren. Daar brachten die treinen je heen. Maar ik had niet geweten dat ze zo waren, dat Hitler zijn soldaten had gezegd dat ze joden mochten vermoorden wanneer ze daar ook maar zin in hadden.

Ze persten zoveel mogelijk mensen in de trein, met nauwelijks voedsel of water. Als de mensen bij het kamp aankwamen werden ze uit de trein getrokken. De oudere mensen, vrouwen en kinderen werden in vrachtwagens weggevoerd. Ze draaiden zich om om naar de anderen te zwaaien. De kampen konden niet zo slecht zijn, vooral niet als de Duitsers je in vrachtwagens afhaalden. Ze gingen naar een speciaal gebouw. Daar kan je je wassen, werd hun gezegd. Jullie zullen wel vuil zijn na zo'n lange tocht. Een hele hoop mensen gingen de douchekamer binnen met een stuk zeep in hun hand, tot de kamer zo vol was dat de stalen deur nog maar net dicht kon. Het water werd niet opengedraaid. Wel het gas.

Het duurde niet langer dan vijftien minuten. Daarna werden ze verbrand. In ovens. Meestal was iedereen dood als dit gebeurde. Meestal.

De jongere mannen werden aan het werk gezet. Als ze te zwak werden om te werken kwam hun beurt ook. Om naar de douchekamer te gaan.

De meeste mensen waren joden. Maar er waren ook anderen.

Nu wist ik waarom ik hier was, waarom ik niet in de voorkamer bij het raam moest gaan zitten. Ik had net, in een krant die schreef wat er werkelijk gebeurde, gelezen waarom.

8

‘Het is nou warm genoeg om het zonder kachel te doen,’ zei Johan. ‘Ik denk dat ik jullie verhuis naar de achterkamer.’

Gespannen lette ik op Johan. Hoe zou hij de tafel door de deur krijgen? ‘Pas maar op, Johan.’

‘Maak je geen zorgen, Johan knapt het wel op. Zo gebeurd.’

Sini en ik volgden met de stoelen. Wat zouden we nog meer mee kunnen nemen? Ik liep terug. Eigenlijk niets. De kalender? Die kon blijven hangen. We zouden elke avond terugkomen. Nee, toch maar beter meenemen. Ik trok de kalender van de muur en

liep ermee naar de andere kamer.

Waar zou ik hem hangen? Hier zouden we er niet zo vaak op hoeven kijken omdat we ramen hadden. Dus een hoek was al goed. Daar.

Ik ging bij het raam boven de keuken zitten. Hemel, de bomen waren allemaal groen. Wanneer was dat gebeurd? Kijk eens naar de lucht. Er was heel veel blauw, maar ook wolken. Hoe hard konden wolken gaan? Waar reisden ze naar toe? Van de lucht boven het ene land naar de lucht boven het volgende? Zo veel om over te denken.

Waar was Sini? Ik draaide me om. Ze keek in de spiegel. 'Sini, ik vind het hier veel fijner. Jij niet? Waarom kom je niet bij het raam zitten? Wil je mijn plaatsje voor een poosje?'

'Zie ik erg bleek?'

Ernstig bestudeerde ik haar gezicht. 'Een beetje, maar je ziet er niet slecht uit.'

'Maar ik zie er beter uit als ik bruin ben, niet?'

'Misschien. Maar je haar is weer mooi. Weet jij waarom sommige wolken donker zijn en andere wit?' Sini gaf geen antwoord, en ik herhaalde de vraag.

'Nee. Zou ik het weer knippen?'

'Wat?'

'Mijn haar.'

'Dat weet ik niet. Denk je dat de regen ze donker maakt?'

'Ik ben lang zo knap niet meer als vroeger, hè? Ik weet het wel. Ik kan het zelf zien. Zeg eens eerlijk.'

Ik zuchtte. 'Ik vind je er goed uitzien.'

'Ja, jij.' Sini's stem klonk verachtend.

Ze zou nu geen Monopoly meer met me willen spelen. Ik zou het in mijn eentje moeten doen.

Zo veel geld voor mij. Zo veel voor haar. Haar? Ik zou er een hem van kunnen maken. Nee. Nou, laat eens zien. Ik kon maar het best beginnen. Was dat geen domme zet die ze deed? Geen wonder dat mijn stapel geld aangroeide. Stom. Nee, niet ik. Jij. Bij dit spel moet je uitkijken. Tja. Dank je. Was dat je laatste geld? Nou ja, zo gaat dat. Je hebt slecht gespeeld. Ik zal nog wel eens zien of je weer met me mag spelen. Ik weet het niet zeker. Het zal er van afhangen.

Ik borg het spel weg. Wat kon ik nu gaan doen? Eens kijken. Ik kon me verbeelden dat Johan me had gevraagd met hem naar de blekerij te komen. Ik deed mijn ogen dicht, zodat ik beter kon

zien wat hij me erover verteld had. Eerst gingen we het paard uit de wei halen. Hij spande het voor de wagen. Johan klom naast me op de wagen, pakte zijn zweep, knalde ermee, en daar gingen we op weg naar Boekelo. We sloegen rechtsaf toen we door het hek waren gegaan.

‘Vort, paard, vort! Het verdomde werk wacht weer.’

En het paard draafde. We kwamen Boekelo binnen zonder Usselo te hebben verlaten, leek het wel. Voor een groep gebouwen stopte Johan. Hij sprong van de wagen en hielp mij eraf. ‘Hier ben ik dan,’ zei hij tegen de man die uit een van de gebouwen kwam lopen.

‘Hee, Johan, het gaat goed in Afrika, niet? Ja ja, die geallieerden kunnen er wat van,’ fluisterde hij.

Johan luisterde ingespannen en knikte met zijn hoofd. Daarna deed de man de deur van het gebouw open en begon Johan rollen aan te reiken. Johan droeg ze een voor een naar de wagen. Zo af en toe krabde het paard ongeduldig met zijn voorbeen over de straatstenen. Toen de wagen vol was nam Johan de leidsels weer. ‘Vort, paard.’ De man ging weer naar binnen.

Voor een ander gebouw stopte Johan weer. De deur ging open en er verscheen een andere man. Johan droeg de rollen stof een voor een aan hem over. Toen de wagen leeg was gingen we terug naar het eerste gebouw om weer te laden.

‘Op de kar, Annie, van de kar af. Dit is godverdomme de ergste manier om je geld te verdienen. Wees jij maar blij dat je niet hoeft te werken.’

‘Ja, Johan.’

Ik deed mijn ogen open. Mijn handpalmen waren naar boven gekeerd, net als die van Johan toen hij al die stof droeg.

Ik trok mijn stoel dicht bij het raam. Daar liep opoe naar de kippen. Ze had ze vandaag al gevoerd. Wat ging ze deze keer doen? Zij was hun knechtje toch niet. Waarom waren ze zo veeleisend? En opoe liep maar. Natuurlijk holden ze achter haar aan. Ze wisten wat ze kwam brengen - eten. Kijk eens, ze stikken er haast in. Ga je gang maar. Van mij mag het.

Wat was Sini aan het doen? Ze had al twee sneetjes in haar pink van al dat bijten. ‘Sini, haal je vingers uit je mond.’

Opoe liep weer naar het huis. Ik zwaaide. ‘Dag, opoe.’ Onzin, ze kon me niet horen. Maar ze zag me en lachte.

Kijk die drie kippen daar eens weglopen. Ze konden maar beter uit de groentetuin blijven. Opoe zou tegen ze schreeuwen.

Het werd pas laat donker. Sommige avonden kwam Johan niet eens naar huis om naar het nieuws te luisteren. Hij had het te druk buiten op het veld. Dat maakte Sini zowel rustig als opstandig. Urenlang zei ze niets. Dan riep ze plotseling, ‘Annie, hoe moeten we weten of de oorlog voorbij is als we niet naar de radio luisteren? De kranten vertellen ons niets. We zitten hier misschien ons hele leven. Ik kan er niet meer tegen. Laat me eruit!’ Ze holde de kamer rond en schudde haar vuisten tegen het raam. ‘Godverdomme! Morgen moet hij thuiskomen!’

Ja, naar buiten! ‘Ik ook, Sini.’ Ik zou door de weilanden hollen tot mijn keel pijn deed van het hijgen. Maar kon ik het wel? Ik wiebelde nog steeds, zei Sini. Maar dat deed ik als ik liep. Rennen zou misschien gemakkelijker zijn. Ja, ik ook.

Ik keek naar buiten. Hoe kwam het dat ik niet zo kwaad werd als Sini? Was ik nu niet kwaad? Natuurlijk wel.

Sini zei tegen Johan dat ze het nieuws weer wilde horen, en dat was maar goed ook. De Engelsen en de Amerikanen waren in Sicilië geland, en zij en Johan hadden het geluk het uit de eerste hand te horen.

‘Heb ik het niet gezegd, hè? Ze zijn die zee overgestoken, niet? Niet slecht voor zo'n domme boer.’

‘Jij wist het, Johan,’ zeiden Sini en ik.

‘Sta op. Laten we dansen.’

Dansen? Ik? ‘Niet zo vlug, Sini. Au, au, hou op!’

‘Zusje van me, dit is het begin van het eind. Johan zegt het ook. Misschien nog maar een paar maanden. Weet je hoe ver Sicilië van Nederland ligt, Annie?’

‘Nee.’

‘Heel dicht bij. Veel dicht bij ons dan Rusland en Afrika.’

Nou, dan zouden we zeker thuis zijn voor het eind van het jaar.

Sini was haar haar aan het borstelen. Ingespannen bekeek ze haar gezicht in de spiegel. ‘Het komt wel goed, denk ik. Ik zie er al beter uit.’

Dat was zo. Een stuk.

Wat een prachtige dag! Ruik die lucht eens. Geweldig! Ik vond het oefenen niet eens erg meer. Ik zou het ten slotte niet lang meer hoeven te doen. Sini bood zelfs aan Monopoly met me te spelen. Het was leuk weer eens te verliezen. Dat deed ik nooit als ik met ‘haar’ speelde.

Maar waarom deden die geallieerden er zo lang over, zo verschrikkelijk lang? Misschien kon het hun niet schelen of er een eind aan de oorlog kwam. Zij zaten niet de hele dag in een kamer. Zoals wij.

Weer een regendag. Hadden we er nog niet genoeg gehad? Sombor keek ik het raam uit. Ik hoorde de familie Oosterveld nauwelijks binnenkomen.

‘Mussolini zit gevangen!’ Johan schreeuwde het haast uit.

‘Werkelijk?’ Hoe kon Sini’s gezicht zo snel veranderen?

‘Wat was dat voor een man?’

‘O, moe, dat weet je best. Die verdomde clown. Die Italiaanse dictator. Hitlers beste vriend, de man die met hem de oorlog inging.’

‘Weet je niet wie dat is, moeder?’ vroeg Dientje. ‘Hoe kan dat nou?’

‘Ja ja. Wie hebben hem gevangen genomen?’

‘Zijn Italiaanse fascistenvriendjes, die het zat waren hun leger steeds te zien verliezen.’

‘O gottogottogot, wat een vrienden!’

‘Je hebt gelijk, moe. Hitler zal wel razend zijn. Jongens, dit is goed nieuws!’

Nou en of. Erg goed nieuws.

En zes weken later de landing van de Engelsen in Zuid-Italië al net zo. Maar wat maakte het voor verschil? *N-i-e-t-s!* Zelfs Mussolini was weer uit de gevangenis.

Het was herfst, herfst 1943. Ik volgde een paar bladeren op hun weg naar de grond. Hoe lang zou het duren voor de bomen kaal worden? Een maand? Twee maanden? Het zou interessant zijn om te volgen. Misschien zou ik wat aantekeningen moeten maken. Ik ging naar de commode om potlood en papier te pakken. Ik maakte een lijst van alle bomen, en noteerde het verlies van de eerste twee bladeren.

Al gauw werd het te koud om in de achterkamer te blijven. ‘Ik ga jullie weer verhuizen, meisjes,’ zei Johan.

Ik stond op. Zouden we hier volgende zomer weer terugkomen? Dat was toch niet mogelijk? Ik veegde mijn gezicht af aan mijn mouw. Het was beter dat Sini me niet zag. Dat zou haar nog treuriger doen kijken.

Ik wist precies waar ik de kalender zou hangen in onze winter-

kamer: precies daar waar ik de punaise had laten zitten. Ik zette mijn stoel terug bij de kachel.

Dini Hannink kwam ons vertellen dat juffrouw Kleinhoonte ons op kwam zoeken. ‘Ze heeft vader opgebeld en gezegd dat ze van plan is vrijdag hier te komen.’

‘En, wie is dat, meisjes?’ vroeg opoe.

‘Moeder, weet je dat niet meer? Dat is die mulo-lerares uit Winterswijk waar ze ons van verteld hebben.’

‘Een lerares? Die komt hier? Gottogottogot, dat is me een deftig spul.’

Het gezicht van Dientje werd vlekkerig. ‘Ja, zo'n deftig bezoek hebben we nog nooit gehad. Komt ze met de bus?’

‘Nee, op de fiets, dan hebben de mensen hier er geen erg in.’

‘Hoe lang blijft ze?’ vroeg Dientje. ‘Niet dat het enig verschil maakt, of wat dan ook. Ik moet alleen weten of ze hier blijft eten.’

‘Wat heb je, Dientje? Iemand komt op de fiets dat hele eind van Winterswijk en jij vraagt of ze hier blijft eten.’

‘Nou,’ zei Dini, ‘ik ga weg, dan kunnen jullie nog wat praten.’

‘Dientje, wat ga je voor eten klaarmaken als ze hier is,’ vroeg opoe. ‘Zullen we die kip slachten?’

‘Welke?’

‘Die altijd haar eieren op rare plaatsen legt.’

‘Ik zal het Johan vragen.’

Ze gingen beide weg, druk pratend over de visite. Halverwege de trap draaide Dientje zich om. ‘Vrijdag, zei ze toch?’

‘Ja.’

‘Dan hebben we nog een paar dagen om aan het idee te wennen.’ Ze zuchtte van opluchting. ‘Ik zelf ben nooit verder gekomen dan de lagere school.’

Zou juffrouw Kleinhoonte bij ons boven eten? En als we kip hadden? Zouden we die allemaal uit het vuistje eten? Uit dezelfde pan? Nee, juffrouw Kleinhoonte, neemt u gerust dat stuk als u het wilt. Ik heb het maar één keer aangeraakt. Dan zou ze zien dat ik nog steeds goede tafelmanieren had.

‘Hoe laat komt ze vrijdag?’ vroeg ik.

‘Ik weet het niet, Dini heeft er niets over gezegd.’ Sini keek onthutst. ‘Wel, waarschijnlijk niet voor elf uur of zo.’

‘Sini, ik voel me zo opgewonden.’

‘Hoe denk je dat ik me voel? Jij hebt haar nooit als lerares gehad. Ik wel.’

Nog één dag. En het weer zag er ook niet slecht uit. Een paar keer per dag gingen Sini en ik naar de achterkamer om naar de lucht te kijken.

Op vrijdagmorgen begon ik om negen uur op te ruimen. Het was duidelijk dat ik vandaag mijn oefeningen niet hoefde te doen. Ik floot. Het was leuk om af te stoffen. Ik zou het vaker moeten doen. Zorgvuldig wreef ik met een doek om mijn vinger over het hout van de stoelen. Geen wonder dat Sini mij vroeg af te stoffen. Ze wist dat ik mijn best zou doen.

‘Vind je dat ik er goed uitzie?’ Dientje liep naar binnen. Haar gezicht was opgezet.

‘Dientje, je ziet er prachtig uit. Kan je daarin lopen?’ vroeg ik, op haar schoenen wijzend.

‘Jij wist niet dat ik van die stadse dingen had, zeg eens eerlijk? Ja, maar ik doe ze uit als ze hier boven is bij jullie. Nou, ik denk dat ik jullie eerst maar koffie en koekjes breng als ze komt. Dat is toch wel goed, hè?’

‘Dat is geweldig, Dientje.’ Ze straalde van genoegen.

Ik plukte een pluusje van mijn jurk. Ik zag er ook leuk uit.

De deur van de trap ging open. ‘Wilt u mij volgen, juffrouw Kleinhoonte? Ze zijn boven.’ Dientje klonk zenuwachtig.

Juffrouw Kleinhoonte was net zo tener als ik mij haar herinnerde. Ze knuffelde ons. Sini's gezicht was vuurrood. Het mijne waarschijnlijk ook.

We zaten ieder aan een kant van juffrouw Kleinhoonte en luisterden. Een NSB'er was in ons huis gaan wonen, zei ze. En wisten we dat Rachel juist op tijd uit Winterswijk was vertrokken?

‘Nee.’

‘Nou, een paar uur nadat ze was weggegaan kwamen de Duitsers naar jullie huis om haar op te halen.’

Waarom was Rachel niet naar meneer Hannink gekomen, vroegen we.

‘Dominee Zwaal wist een plek waar ze helemaal op zich zelf kon zijn, en ik denk dat ze dacht dat het voor jullie allemaal veiliger zou zijn.’

We zeiden een poosje niets. Ik boog me naar de kachel. Ik verzamelde spuug op de punt van mijn tong. ‘Annie,’ waarschuwde Sini.

Zenuwachtig likte ik mijn lippen af. Dat was precies op tijd. Een seconde later en ik had gespuugd.

‘Ik heb een paar leerboeken voor de vijfde klas voor je meegebracht.’

Ik knikte. Vijfde klas? Zat ik daar nu in?

Onzeker kwam Dientje binnen met de koekjestrommel in haar hand. ‘Alstublieft, juffrouw Kleinhoonte, ik heb ze zelf gebakken.’

‘Dank u. Ik kan wel zien dat u erg goed voor de meisjes zorgt.’

‘We zijn blij dat we ze hebben,’ antwoordde Dientje. ‘Dat klinkt gek, hè? Omdat ze hier niet zouden zijn als er geen oorlog was. Ik weet dat ze zitten te popelen om terug te gaan naar Winterswijk. Maar we houden van de meisjes. Echt waar. Natuurlijk houden we niet van de oorlog.’ Ze leek in de war, en zweeg even. ‘En natuurlijk is grootmoeder hier, gek op hen. Die kleine kan in haar ogen geen kwaad doen. Behalve die ene keer dan.’

‘Wat was dat?’ vroeg juffrouw Kleinhoonte.

Dientje vertelde haar over opoes knipmuts. Ik schoof heen en weer op mijn stoel. Moest dat nou? Ik zuchtte van verlichting toen ze wegging.

Wat nu? Moest ik opstaan? Waarom?

‘Weet je wel, Sini,’ zei juffrouw Kleinhoonte, ‘dat Annie erg klein is voor haar leeftijd. Ik geloof niet dat ze iets gegroeid is. Laat je haar oefenen?’

‘O ja, elke dag. Maar ze probeert er altijd onderuit te komen.’

‘Annie, Annie.’

Zelfs mijn oren voelde ik rood worden. Waarom moest Sini dat verklappen? Ze had best alleen ja kunnen zeggen. Nee, ze moest me weer te kijk zetten. Mocht ik dan nooit plezier hebben?

Ah, daar was opoe met onze maaltijd.

‘Hoe vindt ze het hier?’ vroeg opoe aan ons.

‘Heel goed,’ zei juffrouw Kleinhoonte.

‘Ze moet eten. Ze heeft een vermoeiende dag gehad. Op de fiets. Foei foei.’

‘Dat zal ik zeker. Het ruikt heerlijk. Waar heeft u kip kunnen krijgen?’

‘Die houden we zelf.’

‘Natuurlijk. Annie en Sini hebben me uw leeftijd verteld. Ik kan niet geloven dat u eenenzeventig bent.’

‘Bijna tweeënzeventig.’ Opoe keek voor de eerste keer naar juffrouw Kleinhoonte. ‘En zo voel ik me ook. Ik heb overal pijn en

ongemak. Hoe oud bent u precies?’

‘Maar een paar jaar jonger.’

‘Tjonge tjonge, daar ziet u niet naar uit, met die lichte kleren. U zou alleen niet zo mager moeten zijn. Dat is niet goed voor een mens. Dan ben je te zwak als je ziek wordt.’

We aten in stilte. Het enige geluid was dat van onze vork op het bord. Mijn gezicht werd weer warm. Hoorden we niet te praten? Waarom zei juffrouw Kleinhoonte niets? Ik keek naar haar. Ze was bezig een stukje kip te kauwen. Ik had haar manier van eten nog niet eerder opgemerkt.

Wat had ze een rare manier van kauwen! Ik kon mijn ogen niet van haar gezicht afhouden. Het deed haar op een konijn lijken. Hou op met staren. Als ze het eens merkt. Ik voelde een gegiechel opkomen. Ik slikte wanhopig. Lachen was wel het laatste dat ik wilde. Ik wendde mijn hoofd af. Goddank, ze was met Sini gaan praten. Maar kijk, ze nam weer een hap. Wat een manier van kauwen! Ik beet op de binnenkant van mijn wangen. Niet lachen. Nee, nee. Maar wel precies een konijn.

Zat ik nou toch te giechelen? Hou op, Annie, anders gebeurt er iets vreselijks. Kan je niet ophouden? Ik giechelde steeds harder. Hysterisch. En ik had niet eens pret. Wat was er toch met me?

‘Annie, wat zit je te doen?’ vroeg Sini zenuwachtig.

Wat bedoelde ze, wat ik zat te doen? Te giechelen natuurlijk. Ze zou me toch niet laten vertellen waarom? Omdat onze gast me aan een konijn deed denken? Ik giechelde niet meer. Ik lachte. Sini keek me dreigend aan. Ze stond op en stak een vinger naar me uit.

‘Laat haar toch,’ zei juffrouw Kleinhoonte.

‘Nee, ik wil dat niet hebben. Annie, ga van tafel. Schiet op.’

Ik gleed van mijn stoel. Waar moest ik heen? Het was koud in de andere kamer. Ze zou toch niet willen dat ik daar naar toe ging? Mijn gezicht gloeide. Met een gebogen hoofd schuifelde ik naar de hoek bij de deur. Ik ging met mijn rug naar hen toe zitten. Ik begon te huilen. Wat nu? Hou op, alsjeblieft. Ik vond juffrouw Kleinhoonte best aardig. Het was niet gemakkelijk te snikken en geen geluid te maken, helemaal stil te zitten. Mijn hele lichaam deed pijn.

‘Weet u zeker dat u niet blijft slapen?’ vroeg Dientje aan juffrouw Kleinhoonte.

‘Nee, dank u. Ik ga weer terug.’

‘Zeventig kilometer op één dag is een heel eind op uw leeftijd,’ waarschuwde opoe. ‘Ik begrijp niet hoe u het kan, en dan zo mager. Blijf dan ten minste voor het avondeten.’

‘Nee, ik moet weg.’

‘Ik zal wat eten voor u inpakken,’ zei opoe.

‘Dag juffrouw Kleinhoonte. En bedankt voor de boeken.’ Aarzelend stak ik mijn hand uit. Zou ze die nog aannemen nadat ik me zo gedragen had?

Ze zoende me. Ik vond het jammer dat ik haar nooit als lerares zou hebben.

Vreemd dat het krijgen van bezoek je moe kon maken. Dus moeder was begraven op de joodse begraafplaats. Dat was dicht bij huis. We moesten maar blij zijn dat ze toen gestorven was, had juffrouw Kleinhoonte gezegd. Een week daarna waren de Duitsers naar het ziekenhuis gekomen om alle joodse patiënten op te halen.

Ik voelde dat ik weer moest huilen. Waarom hadden ze dat gedaan? Ik drukte mijn nagels in mijn handen. Nee. Wat had ik vandaag toch? Maar waarom?

Ik klom in bed. Dientje stak haar hand uit en trok aan het koord. Nu kon tenminste niemand meer mijn gezicht zien. Voor het geval...

Het was bijna vijf december, en Sini en ik begonnen voor iedereen versjes te maken. Zonder versjes zou het geen Sinterklaas lijken. Toen het de beurt van opoe was om haar gedicht hardop voor te lezen, bracht ze het stuk papier plechtig naar haar ogen.

Tjonge, tjonge, wat ben ik moe,
 maar toch kan ik niet slapen.
 Wat is er met me aan de hand?
 Het komt dat ik zo oud word.
 Ik weet zeker dat het dat is.
 Tweeënzeventig jaar op negenendertig dagen na,
 dat is heel, heel, heel erg oud.

‘Schamen jullie je niet om een oud mens zo voor gek te zetten?’ Maar opoe klonk niet kwaad. ‘Foei, foei, ik heb in jaren niet zo gelachen. Hendrik zou het moeten horen.’

‘Zeg moe, vind je het niet brutaal van de meisjes om je dat te vertellen?’

‘Ja ja, dat zijn ze.’ Opoe lachte. ‘Schenk nog eens wat koffie in, Dientje, die appeltaart die je gemaakt hebt is niet slecht. Maar waarom heb je er niet meer appels in gedaan? Ze liggen maar in de kelder zacht te worden, en jij maakt een taart met maar één appel erin. Maar slecht is die niet.’ Opoe nam nog een hap.

Die maand viel er een hoop sneeuw. Het was zo stil buiten dat ik bijna alles kon horen wat er voorviel. Mensen die voorbij kwamen, met klompen die knarsende geluiden maakten. De kleine jongen van Groothuis. Als zijn vader thuiskwam van zijn werk, trok hij hem op een slee. ‘Pa, loop eens harder, dat kan je best.’ Een ogenblik later begon hij te gieren van het lachen. Hij was vast achterover in de sneeuw gevallen.

Ik zou hem kunnen trekken, dan hoefde hij niet te wachten tot zijn vader thuiskwam. Ik hoefde alleen maar de weg over te steken, dat was alles. Waarom kon ik niet? Langzaam stond ik op. Idioot. Alles.

‘Zeg, weten jullie dat je morgen een jaar hier bent?’

‘Ja, Johan, dat weten we.’ Hoe konden we dat vergeten zijn?

‘Hoe vind je het hier na een jaar?’

‘Leuk.’ Hou op, Johan.

‘Mooi zo.’

‘Johan, blijven we tot twaalf uur op?’

‘Nee, ik zie niet hoe ik op oudejaarsavond kan opblijven zonder een glas bier.

Tjonge, als de oorlog volgend jaar voorbij is drink ik voor een paar oudejaarsavonden tegelijk. En jij, vrouw?’

‘Ach Johan, ik drink niet. Dat weet je.’

‘Ja ja,’ zei Johan, ‘ik weet dat er met jou geen plezier te beleven is. Hee, Sini, je hebt de hele avond nog geen mond opengedaan. Wat denk jij ervan?’

‘Niets,’ antwoordde Sini, zonder op te kijken.

‘Nou, gelukkig nieuwjaar allemaal,’ zei Johan. ‘Misschien wordt 1944 beter.’

Ja ja, gelukkig nieuwjaar.

Alweer.

9

Johan kwam onze kamer binnen. ‘Hee, meisjes, iemand die jullie op komt zoeken.’

Bezoek? Voor ons? Wie?

‘Kom binnen,’ zei hij, zich omdraaiend naar een man achter hem. ‘Meisjes, dit is de man die Rachel in huis heeft. Ja, dominee Slomp.’

Sprakeloos staarden we hem aan. Wat kwam hij hier doen?

Rachel wilde een paar dagen hier komen, zei hij. Ze kon het niet meer uithouden. Ze móést ons zien.

Dientje begon te huilen. ‘Niet doen, Johan, dat is te gevaarlijk.’

‘Maak je niet druk,’ zei hij. ‘Dat weet ik.’

Dominee Slomp zei dat Dientje gelijk had, maar Rachel wilde toch komen.

‘Mag ze?’ vroeg Sini. ‘Alsjeblieft?’

Ik ging bij Johan op schoot zitten. ‘Ik wil haar zo graag zien,’ vleide ik.

Dientje waarschuwde Johan weer. ‘Wat zullen de mensen zeggen, Johan, als ze haar hier zien binnengaan. Dat is niet hetzelfde als met juffrouw Kleinhoonte en dominee hier. Rachel is joods!’

‘Ze komt 's avonds,’ zei dominee Slomp, ‘als het donker is.’

‘Johan, dat kan niet. Als er weer een huiszoeking komt, wat dan? Als de Duitsers ons pakken zijn we er geweest, Johan.’

‘Als de meisjes haar nou zo graag zien,’ zei opoe.

Ik sloeg mijn armen om zijn hals. Johan duwde me ruw van zijn schoot. ‘Nou vraag je me godverdomme wat, en ik zeg nog ja ook,’ klaagde hij.

Ik keek naar Sini. Schuldig keken we een andere kant uit.

Ik herinnerde me hoe netjes Rachel was. Gewoon stof afnemen was voor haar niet goed genoeg. In plaats daarvan wreef ik de stoelen. Uit de weg, Sini, ik ben bezig. Prachtig. Dat zou Rachel fijn vinden.

Op de avond dat ze zou komen huilde de wind om het huis. Het was echt maarts weer. We zaten boven allemaal op haar te wachten. Johan was de eerste die haar aan het raam hoorde kloppen. Rachel! We holden naar beneden. ‘Hoe gaat het met je?’ Ik trok me niet terug toen ze me bleef zoenen.

‘Dientje, zet eens water op voor thee,’ zei opoe.

Dientje was als verdoofd. Zonder op haar te wachten vulde opoe de ketel.

‘Hoe lang heb je erover gedaan om hier te komen?’ vroeg Johan.

‘Ongeveer vijf uur.’

‘Heb je nog moeilijkheden gehad?’

Nee, zei ze, geen moeilijkheden, maar ze had bij iemand aangebeld om te vragen naar het huis van Oosterveld. Ze legde uit waar dat was geweest.

‘Godverdomme,’ zei Johan kwaad, ‘dat had je niet moeten doen. Dat is zo'n ouwehoer. Vroeg hij je nog wat?’

Angstig keken we naar Rachel. Ze schudde haar hoofd. Nee.

‘Nou,’ zei Johan, ‘je zal je ook in de schuilplaats moeten persen als er moeilijkheden komen.’

Dientje morste thee op tafel toen ze Rachels kopje volschonk. ‘Hoe lang blijf je?’

Ze ging morgenavond als het donker was weer weg, zei Rachel ingehouden.

We gingen naar boven. Rachel knuffelde me. ‘Het is zo fijn om weer bij mijn kleine zusje te zijn.’

Ik moest haar morgen zeggen dat ze niet meer over mij moest denken als haar kleine zusje. Maar daar had ik de tijd mee tot morgen.

Toen ik over de rand van het bed tuurde kon ik bijna twee hoofden op de matras onderscheiden. Dat van Sini en van Rachel. Fijn.

Wat was er met Rachel? Ze beantwoordde elke vraag met maar een paar woorden.

‘Vind je het vervelend alleen te zijn?’

‘Ik niet.’

Had ze niet meer te vertellen? Was ze kwaad? Dat leek niet zo, maar waarom dan? Kwam het doordat ze nooit iemand had om mee te praten? Maar Sini en ik zaten ook niet altijd te praten. Soms moest ik zelfs ruzie met haar maken om haar aan het praten te krijgen. Maar dan zei ze genoeg. Het was beter dan niets, beter dan alleen te zijn.

Ik liep naar Rachel en ging op haar schoot zitten. Bijna twaalf was niet zo verschrikkelijk oud.

Hadden we de laatste tijd nog iets van vader gehoord? vroeg ze. Ja. Hij had de hele tijd honger. Het enige waar hij altijd over schreef was eten, wat hij vroeger had gegeten en wat hij van plan

was na de oorlog te gaan eten.

Rachel lachte. Dat schreef hij haar ook, zei ze. Het was fijn haar weer te zien lachen.

‘Hier is water, meisjes.’ Dientje zette de kom op tafel. ‘Ik heb er een beetje meer in gedaan. Met z'n drieën heb je meer nodig, dacht ik zo. Heb je wat nodig, Rachel?’

‘Nee, dank je.’

‘Goed dan.’

‘Sini, is dat al het water dat jullie krijgen?’ vroeg Rachel toen Dientje weg was.

‘Op zaterdagen krijgen we een emmer in plaats van een schaal.’

‘Voor het weekeind, neem ik aan. Nou nou. Annie, zal ik je gezicht wassen?’

‘Nee,’ zei ik verontwaardigd. ‘Wat denk je wel.’

Ze keek beledigd. Ik voelde me schuldig, maar grote goedheid!

We stonden om de kom heen en reikten elkaar de handdoek aan. Ik zag er bleek uit, klaagde Rachel. Misschien zou ik levertraan moeten nemen. En waarom zagen we er zo verformfaaid uit? Kijk eens naar onze kleren! Was er geen strijkijzer in huis?

Hoe kwam het dat Rachel ineens zoveel te zeggen had? Stuurs liep ik bij haar vandaan.

‘Annie, kom terug. Draai eens om.’

Ze had het goed gehad, zei ze. Precies wat ze dacht, ik liep niet goed. Nou, dat wist ik al. Wat nog meer?

Liet Sini me niet oefenen?

Ja ja, dat deed ze, verdomme. Was ze alleen gekomen om kritiek op ons te leveren? Wat was dát nou?

‘Rachel, neem haar alsjeblieft mee. Ik ben het zat altijd ruzie met haar te hebben.’

Nou, ik ook. Misschien zou ik van Sini weggaan en met Rachel meegaan. O, kon ze me niet hebben? Prachtig. Ik zou toch niet zijn meegegaan. Ik had er alleen maar aan gedacht om... iets te denken te hebben. Ik haatte ze alletwee.

‘Hebben jullie het gezellig samen? Mooi zo, mooi zo. Rachel, wil je een ei?’

‘Alstublieft, opoe.’

‘Vanmorgen vroeg gelegd. Ik ben er speciaal heen gegaan om te zien of ze hun werk hadden gedaan, en ja, eentje was er bezig geweest. Meisjes, jullie krijgen er zondag een. Jullie hebben niet

zo'n reis gemaakt. Foei foei. Nou, het is fijn voor ze, dat je hier bent. Jullie hebben elkaar vast een hoop te vertellen.'

Ik deed mijn uiterste best iets tegen Rachel te zeggen. Misschien kon ik haar laten zien waar we 's zomers woonden.

'Kom mee,' zei ik geheimzinnig. Ik deed de deur van de achterkamer wijd open. 'Hier. Zie je die ramen? Het linker is van mij. En zie je die boom daar? Die zit al in de knop. Dat is erg vroeg.' Ik keek naar haar op. Wat dacht ze daarvan?

Ze vond het een mooie kamer, zei ze, maar zou ze mijn jurk niet liever even strijken? Ik zou er een stuk beter uitzien. 'Kom Annie, dat duurt maar een minuutje.'

'Nee,' zei ik, diep ongelukkig.

Toen we in de andere kamer terug waren, deed Rachel haar tas open en haalde er een briefkaart uit. Sini en ik bogen ons erover. De kaart was van oom Phil. 'We zijn allemaal op weg naar Polen, maar we redden het wel. Ik gooi deze briefkaart bij het volgende station uit het raam, in de hoop dat iemand hem vindt en op de bus doet.' Hier werd het handschrift anders. Het was nu beverig. 'Onze warme kleren komen nu goed van pas,' schreef grootmoeder, 'omdat het kouder wordt. Maak je geen zorgen over ons.'

Maak je geen zorgen om ons. Natuurlijk. Ik wist wat er met hen gebeurd moest zijn toen ze uit de trein waren gestapt. Ik keek uit mijn ooghoeken naar Rachel. Die wist het ook, anders zou ze niet zo ernstig hebben gekeken.

Toen het buiten donker was maakte Rachel zich klaar om te vertrekken. Zonder wat te zeggen drukte ze ons tegen zich aan. Haar gezicht was nat. Het mijne ook. Waarom moest ze al zo gauw weer weg? We waren nog niet eens begonnen tegen elkaar te praten, niet echt.

Ze ging onze kamer uit en deed de deur achter zich dicht. Haastig liep ze de trap af. Na een ogenblik ging Sini naar de achterkamer. Ik hoorde haar door de deuren heen huilen.

We hadden Rachel moeten vragen waar we elkaar in Winterswijk na de oorlog zouden ontmoeten. We konden eigenlijk niet naar ons huis gaan. Daar woonden NSB'ers in. Zouden die eigenlijk niet weg moeten als wij terugkwamen? Natuurlijk. Wegwezen, zouden we zeggen. Zeker wel. Dan konden ze ons niets meer doen.

Maar wanneer zou na de oorlog zijn? De Duitsers waren nu al

jaren aan het verliezen. Nou ja, anderhalf jaar. Hoe lang zouden ze doorgaan met verliezen voor ze het opgaven? Ik liep de kamer op en neer. Wat moest ik anders? Wanneer zou die oorlog voorbij zijn? Hè? Wanneer?

En de geallieerde vliegtuigen 's nachts maar Duitse steden vernielen. Heel indrukwekkend. De Russen vochten bij de Poolse grens. Geweldig, Polen. Alleen Johan vond het geweldig. 'De Russen hoeven alleen nog maar Polen door te steken en Duitsland binnen te trekken. Tjonge!' Tjonge! Zeg dat wel. En de Amerikanen en de Engelsen vochten nog steeds in Italië of ze nooit zouden ophouden. Ze vonden het daar waarschijnlijk leuk. Fijn klimaat of zo iets. Waarom zouden ze de moeite nemen deze kant op te komen? Kijk maar eens uit het raam. Al die regen. Ik schopte tegen de tafelpoot toen ik er langs kwam. Verdomde tafelpoot.

Sini had het niet eens gehoord. Ze praatte tegen Johan. 'Ik denk niet dat je nog geld van ons over hebt,' zei ze. 'Vader heeft nooit gedacht dat we zo lang zouden moeten blijven.'

'Dat is er ook niet.'

'Wat nu, Johan?'

'Wat bedoel je, wat nu? Niks natuurlijk. Denk je dat ik jullie de straat opschop omdat je geen geld meer hebt?'

'Vader zal je na de oorlog betalen, Johan.'

'Dat weet ik nog zo zeker niet. Op de eerste plaats moet hij er levend doorkomen, en op de tweede plaats kan het zijn dat hij geen geld meer heeft. Maar maak je geen zorgen. Hij kan altijd een paar goedkope koeien voor me kopen. Of er een paar van mij verkopen voor meer dan ze waard zijn. Johan is nog niet zo gek, hè? Voor een domme boer.'

'O, Johan.'

'Sini, ze zeggen dat de invasie nou gauw komt.'

'Wie zijn "ze", Johan?'

'Op de blekerij. Die man waar ik mee werk is ervan overtuigd dat het niet lang meer kan duren. En ik zal je zeggen waarom hij dat denkt.'

'Hou maar op, Johan,' zei Sini verveeld. 'Het kan me niet schelen hoe hij over de situatie denkt.'

Waarom liet Sini Johan ons niet vertellen waarom de man dacht dat er gauw een invasie zou komen? Misschien wist hij iets dat wij niet wisten. Dat kon best. Ach nee, waarschijnlijk had ze gelijk. Ik zuchtte.

Met moeite stond ik op en ging naar de achterkamer. Ik hield stil toen ik bij het raam was. Onverschillig merkte ik op dat de bomen weer groen waren. Al gauw zouden we in deze kamer terug zijn voor de zomer. Nee, niet weer, alsjeblieft!

Hoge hakken tikten op de weg buiten. Ik duwde mijn stoel van het raam vandaan. Ik wist dat het negen uur was zonder op het horloge te kijken. Iedere morgen om deze tijd kwam mevrouw Groothuis melk halen, net zoals verleden zomer. Ze klopte op de keukendeur. ‘*Joehoe!* Iemand thuis?’

Ze bleef nooit lang. En als ze naar huis liep ging ze veel langzamer, zodat ze geen melk zou morsen.

Als de postbode kwam zou hij niet lang na haar komen. Ik moest scherp luisteren. Hij kwam op de fiets, en ik kon hem pas horen als hij er recht onder mijn raam vanaf sprong. Ik knipoogde tegen het raam. Weet je wat, stom raam, zo erg veel langer zullen we hier misschien niet meer zijn. Echt niet. Niet na het nieuws van gisteravond: GEALLIEERDE TROEPEN GELAND IN NORMANDIË.

Ik vormde weer het woord ‘Normandië’ met mijn lippen. Je weet waarschijnlijk niet waar dat ligt, hè? Net als opoe. ‘Is dat weer in Italië?’ had ze gevraagd. Die opoe. Nee, het ligt in Frankrijk, en dit is de invasie waar de man in Boekelo en Johan en iedereen over spraken. Dat wist je ook niet, hè? Ik trok een gezicht tegen het raam. En zal ik je nog wat vertellen? Johan en Sini zeggen dat we omstreeks augustus vrij zullen zijn. Ja, aanstaande augustus. Dus, laat 's kijken, 't is nou juni, over twee maanden. ‘Niet, Sini?’

Sini keek verbaasd. Hoe kon ze antwoorden? Ik had niet tegen haar gepraat. Ze zat waarschijnlijk aan bruin worden te denken. Wat had opoe gisteravond daarover gezegd? ‘Wij worden bruin of we willen of niet. Bah, onzin!’

‘In Normandië moet het vandaag vreselijk weer zijn,’ zei Johan. ‘Niets dan regen.’ ‘Stakkers, te moeten vechten in dat weer. Foei foei.’

‘Laten we naar bed gaan,’ zei Dientje. ‘Ik heb nu al hoofdpijn van al dat nieuws.’

‘Goed, vrouw. Maar als je hier al hoofdpijn van krijgt, tjonge, wat zal je dan niet krijgen als de geallieerden in Usselo komen, hè? Al die Amerikanen en Engelsen en Canadezen!’

‘Komen ze hier? In Usselo?’

‘Natuurlijk komen ze. Leer maar vast eh - wat spreken ze in Amerika en Engeland, Sini? En in Canada?’

‘Engels.’

‘Juist. Engels. Godverdomme, Sini, daar moet je me wat van leren.’

‘Engels. Dat is toch te gek. Johan, dat kan toch niet,’ zei opoe. ‘Voor een volwassen man...’

‘Bemoei je er niet mee, moe. Hoe zeg je: “Hebben jullie sigaretten?”’

‘*Do you have cigarettes?*’

Johan probeerde het. Zijn tong struikelde over de woorden. Dientje lachte. ‘Hou op, Johan. Je klinkt als een domme boer.’

Johan antwoordde niet. Hij probeerde het nog eens en deze keer klonk het veel beter. En nog eens. Dat was het. Hij sprak nu de woorden net zo uit als Sini.

‘Ik wil er zeker van zijn dat ik het goed kan zeggen. Ik word ziek van mijn eigen tabak.’

‘Annie,’ zei Sini bezorgd, ‘ik let al een heel tijdje op je en ik maak me ongerust over je. Je mompelt maar, en je stelt je aan alsof er mensen naar je staan te luisteren.’

Ik glimlachte tegen haar. Maar ik had toch toehoorders? Ik draaide me naar het raam en gaf het een knipoog. Al goed, Sini, ik weet wat je van me wilt. Oefeningen. Energiek sprong ik van mijn stoel. Komaan, benen een beetje hoger. Au. Dan maar pijn, maar het is goed voor jullie. Je wilt toch niet dat de mensen naar je wijzen na de oorlog? Ha, dat klonk goed - na de oorlog. Ik moest eigenlijk mijn Engels ook maar gaan oefenen. Ten slotte wilde ik ook tegen de soldaten praten. Natuurlijk.

Opoe stelde onlangs een goede vraag. ‘Hoe ver zijn die soldaten al gekomen?’ Heel goede vraag. Niet erg ver. Maar ze doen het goed. Natuurlijk, natuurlijk. Ze hebben het naar hun zin in Frankrijk. Dat is duidelijk.

Urenlang keek ik naar het raam. Dat was beter dan naar Sini's gezicht kijken. De laatste keer dat ze had gelachen was toen de radio zei dat iemand geprobeerd had Hitler te doden. En zelfs toen had ze maar een paar seconden gelachen - tot ze hoorde dat hij alleen maar een paar schrammen had opgelopen. In ieder geval was dat weken geleden, vóór augustus, vóór Johan en Sini hun weddenschap verloren. Zelfs het feit dat bijna heel Frankrijk was bevrijd bracht Sini's gedachten niet af van het bruin-woorden, ‘Ik

word het van de zomer weer niet, Annie. Moet je eens zien, ik ben even bleek als altijd.'

Misschien konden we Johan vragen of we een middag naar buiten mochten. 'Sini?'

'Je bent gek.'

Nou, vragen stond vrij. Maar, waar konden we naar toe?

'Nog een paar mooie dagen als vandaag,' zei Dientje, 'en we kunnen de tarwe binnenhalen. Die is dit jaar mooi opgekomen, lang en dik.'

'Waar is het tarweveld?'

'Achter de schuur.' Dientje keek uit het raam. 'Nee, van hier uit kan je het niet zien. Maar het is er wel.'

Sini en ik keken elkaar aan. Wanneer zou Johan thuiskomen?

'Het ziet er buiten zo mooi uit, Johan. Alsjeblieft?'

'Ik zal jullie eens wat zeggen, meisjes. Je hebt me overgehaald toen je Rachel hier wou hebben, maar dit keer ben ik niet zo'n sukkel.'

'Meisjes,' zei Dientje, terwijl ze mij op haar schoot trok, 'als iemand je eens zag. Dat zou de dood van ons allemaal betekenen. Denk daar eens over na. Vraag het hem niet weer.' Ze legde haar armen om mijn middel. Ik maakte me los.

'Alleen om bruin te worden,' zei opoe. 'Nee, dat kan niet!'

'Maar Johan, het zou zo fijn zijn weer overdag buiten te zijn. Het is al...'

'Zo is het genoeg, meisjes.'

'Twee jaar, Johan. En dat is erg lang.'

De volgende dag vroeg Johan of we klaar waren. We staarden hem aan. Waarvoor?

'Je vroeg me gisteravond toch om naar buiten te mogen? Niet?'

Nou ja, natuurlijk, maar hij had nee gezegd.

'Dan ben ik van mening veranderd. Sini, ik neem jou het eerst mee naar beneden. Annie, jij wacht hier. Ik kom je straks halen.'

Ik voelde het bloed naar mijn wangen stijgen. Meende hij het? Dat moest wel. Hij liep al met Sini naar de deur.

Ik tikte met mijn voet op de vloer. We gingen naar buiten in het volle licht. Nou, dat moest je ook als je bruin wilde worden. Niet waar, raam? En wat een prachtige dag was het. Niet één wolkje.

Ik huppelde naar het raam. Daar was Johan, achter een kruiwagen. Maar hij was alleen. Sini zou waarschijnlijk over een ogenblik uit de keukendeur komen. Zou ze helemaal tot het tarweveld gaan? Ik duwde mijn neus tegen het glas. Wat was dat in die kruiwagen? Alles wat ik kon zien was een paardedeken. Lag die ergens overheen? Misschien over Sini?

Ik tuurde ingespannen. Die bult zou zij kunnen zijn.

Een paar minuten later kwam Johan terug met de wagen. De deken lag vlak en geplooid op de bodem.

‘Annie, je kan naar beneden komen.’

De kruiwagen stond in de keuken.

‘Stap in. Ik zal de deken over je heen doen.’

‘Als je eens wist hoe gevaarlijk dit is,’ zei Dientje met een bange stem.

‘Foei foei. Dat had Hendrik eens moeten zien, mensen in kruiwagens naar buiten, met een deken over zich heen.’

Langzaam trok ik mijn benen op tot ze haast mijn kin raakten. Ik legde mijn handen over mijn rechterwang om de ruwe deken uit mijn gezicht te houden. Iemand deed de deur open. De ijzeren band om het wiel maakte schurende geluiden op het pad.

‘Ksjt! Uit de weg jullie!’ schreeuwde Johan. De kippen natuurlijk. Ik grijnsde. Net goed dat ze voor mij uit de weg moesten gaan.

Het was warm. Ik lichtte mijn arm op om wat lucht binnen te laten. ‘Annie,’ siste Johan. Onmiddellijk deed ik hem weer naar beneden. Dom van mij.

Johan hield stil, en duwde daarna met volle kracht de kruiwagen in het tarweveld. Weer hield hij stil. Deze keer trok hij de deken weg.

Daar was Sini, ze zat op een bed van platgestreken tarwestengels. Met moeite klom ik uit de kruiwagen. De tarwe reikte hoger dan ik. Johan spreidde de deken over de grond. ‘Nou meisjes, daar zijn jullie dan. En je hebt de hele dag. Tegen het avondeten kom ik jullie weer halen.’

We gingen op onze rug liggen, om ons gezicht te laten verbranden. Ik legde mijn handen onder mijn hoofd. Tevreden voelde ik een licht zuchtje wind op mijn gezicht. Is het niet heerlijk hier te zijn, net of we vrij zijn? De kruiwagen? Wat is daarmee? Dat was helemaal geen naar ritje, een beetje hobbelig misschien. Ik weet dat dit geen echt strand is, maar er zitten ook niet al die mensen die zand in je ogen schoppen. En geen jongens om Sini van me

weg te halen. Wat zei ze daar? Dat ze uit Winterswijk wegging na de oorlog?

‘Waarom, Sini?’

Het was een vervelend stadje, zei ze. Je kon er alleen op zaterdagavond dansen. Ik moest maar van deze dag genieten, nu ik haar helemaal voor me zelf had. Ik probeerde mijn ogen open te doen, maar de zon was te scherp. Voorzichtig deed ik één oog open, toen het andere. Ik hield mijn handen ervoor om al dat licht weg te houden. Toen deed ik mijn vingers van elkaar zodat ik iets kon zien. De hemel was blauw. En niet één wolkje. Was het niet fijn buiten te zijn? ‘Sini?’

‘Ahum,’ zei ze met een luie stem.

Ik draaide me op mijn zij om naar haar te kijken. Haar gezicht was helemaal bezweet. Dat gaf niet, zei ze, zo begon het altijd als je bruin wilde worden.

Er vloog een vliegtuig over. Het klonk of hij vlak over de korenaren scheerde. Wat zou de piloot denken als hij ons kon zien? We trokken de deken over ons heen en bleven doodstil liggen tot we het vliegtuig niet meer konden horen.

Wanneer zou Johan weer terugkomen? Tegen het avondeten? ‘Waarom zo laat, Sini?’

‘Verveelt het je al?’

‘Nee, natuurlijk niet.’

Maar het werd wel verschrikkelijk warm. Jammer dat er geen spoortje schaduw was. Ik veegde met mijn armen over mijn gezicht. Nat. Voor de oorlog zou moeder me binnen geroepen hebben na zo veel uren in de zon. Ik zou gejammerd hebben. ‘Ik mag nooit eens wat.’ Maar ik zou wel opgelucht naar binnen zijn gegaan.

Het zou prettig zijn om nu weer boven te zijn, voor het raam te zitten en naar de bomen te kijken, en naar de andere kamer te lopen als ik daar zin in had. Ik had hier genoeg van. *G-e-n-o-e-g*, genoeg. Ik stak mijn onderlip naar voren en blies tegen mijn neus. Hete dag.

Plotseling duwde Sini me dieper in het koren. Wat was er? Ze wees naar rechts waar de tarwe wild heen en weer zwaaide. Er kwam iemand aan.

‘Meisjes, waar zijn jullie?’

Johan. Natuurlijk, het was al over vijven.

‘Mijn god, jullie hebben te veel zon gehad. Stakkers.’ Hij keek geschrokken. ‘Moet je horen. De zuster van Dientje is er met haar

kind. Ik kan jullie niet terughalen voordat ze weg zijn. En ik weet niet wanneer dat is.' Hij ging naast ons zitten. 'Godverdomme, wat heb ik gedaan? Voelen jullie je wel goed? Ik moet terug naar huis. We zullen haar zo gauw mogelijk zien weg te krijgen.'

Een halfuur later kwam hij terug, deze keer met de kruiwagen. 'Annie, kruip erin.'

'Johan, leg die deken niet over me heen. Dat doet zo'n pijn.'

'Dat weet ik, maar het moet. Daar gaan we.'

Ik sloeg mijn handen weer voor mijn gezicht. Johan holde bijna. Bij iedere stap schuurde de deken mijn armen en benen. De keukendeur ging open. Ik was terug.

'Gottogottogot, Johan, wat heb je met ze uitgevoerd?'

'Ik heb je gezegd ze niet buiten te laten, Johan, maar je luistert ook nooit naar me. Je luistert altijd naar hen.' Dientje boog zich over me heen. 'En hij denkt dat ie zo slim is.'

'Dientje, laat Johan met rust,' zei opoe. 'Het helpt de meisjes niks of je nou naar hem schreeuwt. Haal wat natte handdoeken.'

'Ik heb het koud, Sini.'

'Koud?' vroeg Sini ongerust. 'Dat kan niet. Laat me je gezicht eens voelen. Je bent niet koud, je bent gloeiend heet.'

Maar ik lag te rillen.

'Johan, ze heeft een dokter nodig.'

'Maar we kennen er geen. De laatste keer dat we die uit Boekelo hadden was tien jaar geleden toen moe longontsteking had.

'Langer, Johan, ik was toen nog geen zestig. En ik mocht hem niet. Het was een kletsmaajoor.'

'Moe, jij mag geen enkele dokter.'

'Hij was niet goed,' zei opoe koppig. 'Die kunnen we niet roepen.'

'Wie moeten we dan halen?' vroeg Johan.

'Ga naar Hannink,' stelde Dientje voor. 'Misschien weten die er een die zijn mond houdt.'

Johan en opoe keken haar verbaasd aan. Ik draaide me op het bed om. Au!

Toen de dokter kwam zei hij dat het een wonder was dat Sini ook niet ziek was, na zoveel uren in de zon. Zijn stem klonk kwaad.

'Dat was geen onaardige man,' zei opoe toen hij weg was, 'voor een dokter.'

'Ben je kwaad op mij, Annie?' vroeg Johan. 'Ik kon niet eerder komen, anders had ik het wel gedaan.'

‘Ik ben niet boos, Johan.’

‘Welterusten, Annie,’ zei opoe. ‘Als je wat nodig hebt roep je me maar. Ik ben toch wakker.’

‘Ze kan mij roepen,’ zei Dientje. ‘Ik lig dichterbij.’

‘Schuif eens op, Dientje, dan heeft ze meer plaats,’ zei Johan.

‘Welterusten, zusje.’ Sini gaf me voorzichtig een zoen.

Het was echt een fijne dag geweest. Alleen een beetje lang. En heet.

10

De geallieerden raasden zonder moeite door België heen. Ze zouden gauw in Nederland zijn, zei de radio. Steeds als ik eraan dacht moest ik lachen. Als het al zo heerlijk was bijna vrij te zijn, hoe heerlijk zou het dan niet zijn als de geallieerden werkelijk kwamen? Was Nederland niet maar een klein beetje groter dan België? Zeg een paar dagen langer. Een hoop mensen in het zuiden van Nederland konden de geallieerde soldaten waarschijnlijk al zien. Die hadden geluk.

Ik wendde me naar opoe. ‘Kom je ons opzoeken als we terug zijn in Winterswijk?’ vroeg ik haar.

‘Ik?’ Ze lachte. ‘Nee. Ik ben in eenentwintig jaar nergens heen geweest. Winterswijk. Wat moet ik daar doen? Nee.’

‘Ik kom,’ zei Johan, ‘en dan draag ik niet zo'n stomme overall. Dan trek ik mijn pak aan.’

‘Johan, je bent weer laat voor je werk,’ zei opoe.

‘Ja, Johan, haast je,’ drong Dientje aan.

‘Verdomme, ik heb te veel vrouwen in huis.’

Hij sloeg met de deur toen hij wegging.

Terwijl Johan op weg was naar Boekelo kwam meneer Hannink bij ons langs. Er reed een vrachtwagen van huis tot huis, zei hij, en ze zochten overal.

‘Waarnaar?’ bracht Dientje hijgend uit, maar meneer Hannink was al weer weg.

Sini en ik klommen zo vlug we konden de schuilplaats in.

‘Gottogottogot, Dientje, sluit 'm nog niet af.’

‘Maar ze kunnen elk ogenblik hier zijn. Dat zei meneer Hannink.’

‘Blijf jij hier voor het raam zitten. Als je de wagen ziet sluit je de opening van de schuilplaats.’

‘Waar ga jij heen?’

‘Naar de keuken natuurlijk. Waar anders? Johan komt om twaalf uur thuis om te eten.’

Sini en ik stonden dicht naast elkaar te luisteren, te wachten tot Dientje kwam.

‘Het is zover.’ Dientje holde naar ons toe. ‘Ze zijn er. Ze zijn er.’

Ze sloot de schuilplaats af met het houten schot. We hoorden haar de plank neerleggen en de kastdeuren dichtdoen. We hoorden haar voetstappen toen ze de trap af holde. Daarna niets meer.

Waar waren ze? Waarom duurde het zo lang? We zouden hier kunnen stikken als het nog een poos duurde eer ze kwamen. Ik leunde tegen Sini aan.

Voetstappen. Luide voetstappen. Laarzen. Die de trap opkwamen. Klompen. Erachteraan. Sini sloeg haar armen om me heen en drukte mijn hoofd tegen haar schouder.

Luide stemmen. Lelijke stemmen. Meubels werden verplaatst. En de protesterende stem van opoe. De kastdeur werd opengegooid. Handen rommelden op de legplanken. Sini stond te trillen. De druk van haar armen werd steviger. Ik ademde niet meer door mijn neus. Door mijn mond maakte minder geluid.

Een man zei wat in het Duits. Toen een andere stem, ‘We willen weten waar al die stukken stof vandaan komen.’

‘Wat doet hij daar? Hij kan niet zomaar alles meenemen. Dat is van mij,’ zei opoe. ‘Zeg hem dat.’

Een stok dreunde op de vloer, en nog eens. De kastdeuren werden dichtgesmeten. Mijn hart klopte te luid. Als ze ons eens hoorden? Zouden ze een bajonet door de kastwand steken? Dat zou kunnen. Over de hele oppervlakte van de wand, om er zeker van te zijn dat degene die erachter zat werd geraakt.

Mijn mond was droog, maar ik durfde niet door mijn neus te ademen. Ze zouden nog in de kamer kunnen zijn. Maar je kon ze duidelijk de trap af horen stommelen, niet waar? Ja, maar als ze eens een soldaat hadden achtergelaten? Dat moest Sini ook denken, anders zou ze me niet zo hard tegen zich aandrukken.

Er waren weer geluiden op de trap hoorbaar. Komen ze terug? Nee, deze keer alleen klompen.

‘Ze zijn weg, meisje.’ Dientje haalde het schot weg. ‘We hebben geluk gehad. Er stond er eentje precies voor. Ik was bang dat

hij jullie zou horen ademhalen.'

We bewogen ons niet. Dientje boog zich naar de opening. 'Ze zijn weg.'

'Meisjes, ik heb een beetje koffie voor jullie meegebracht,' zei opoe. 'Ze hebben het varken meegenomen dat we zouden slachten, en alle stof die ik jaren had opgespaard.'

Varken? Stof? Wij hadden het geweest kunnen zijn.

'Nee, opoe, we blijven hier vanmorgen maar zitten. Ze zouden wel eens terug kunnen komen.'

'Als jullie me niet uit huis hadden weggepest zou ik hier geweest zijn. Nou zie je maar weer,' zei Johan toen hij van de huiszoeking hoorde. 'Heb je ze dat varken mee laten nemen? Idioten zijn jullie. Moe, je had ze tegen moeten houden.'

'Johan, schreeuw niet tegen me. Ik wilde ze ook tegenhouden, maar Dientje hier was zo vreselijk bang.'

'Dat was ik niet.'

'Dientje, ik zag je...'

'Nou,' zei Johan, 'ik moet weer terug naar de blekerij.'

'Nee, Johan, blijf vanmiddag thuis.'

'Wat bedoel je? Ik moet werken. Ik ben al te vaak te laat geweest.'

'Maar, Johan, als ze eens terugkomen?'

'Wil je me daarvoor thuishouden? Hè? Om - hoe noem je dat - jullie te beschermen?'

'Ja.'

'Wel, dan blijf ik. Ik zou haast willen dat ze terugkwamen. Ik zou ze wel eens wat vertellen. Ik zou het varken ook terugkrijgen, wed ik. Goed goed, ik zal er niet meer over praten. De meisjes hebben ze tenminste niet gevonden.'

's Middags kwam Dientje binnenhollen. 'Weet je nog dat ik je naar die boer heb meegenomen die tien joden had? Mimi was er één van. Weet je nog, Annie, dat je niet tegen haar hebt gepraat?' Haar stem beefde. 'De Duitsers hebben ze gevonden. Ze hebben iedereen in huis meegenomen in de vrachtwagen. De boer en zijn vrouw ook. Iedereen.'

'Zaten de joden niet in de schuilplaats?'

'Ja, maar daar zijn ze juist gevonden. Zie je nou hoe voorzichtig je moet zijn? Als ze jullie te pakken krijgen zijn we er allemaal bij.'

‘Ja, Dientje.’

Ik likte mijn lippen. Ze voelden gebarsten aan.

Ik herinnerde me Mimi. Ze had ook niets tegen mij gezegd.

Mimi hoefde niet meer binnen te blijven... ze was waarschijnlijk zelfs op reis... natuurlijk zelfs... in die trein.

Mijn lippen wáren gebarsten.

Het was erg laat en erg donker toen meneer Hannink weer naar ons huis kwam. Hij had Johan iets belangrijks te vragen, zei hij, iets dat te maken had met de boer en de tien joden die gepakt waren.

‘Ga zitten,’ zei Johan ernstig.

‘Iemand heeft de Duitsers een tip gegeven,’ zei meneer Hannink. ‘Ze wisten dat al die joden daar waren en waar hun schuilplaats was.’ Hij liet zijn stem nog meer dalen. ‘En ik weet wie die iemand was.’

We keken naar zijn mond. Wat zou hij nu gaan zeggen?

Hij schraapte zijn keel. ‘Die man moet opgeruimd worden voordat hij nog meer ellende veroorzaakt.’ Zijn ogen rustten op Johan. ‘Zou jij dat kunnen doen?’

Dientje liep naar Johan toe. Dreigend ging ze voor hem staan.

‘Nou,’ zei Johan aarzelend, ‘om u de waarheid te zeggen, meneer Hannink, ik heb eigenlijk nog nooit eerder iemand doodgeschoten.’

‘Gottogottogot,’ zei opoe.

Het zou niet moeilijk zijn, legde meneer Hannink uit. ‘Ik geef je een revolver. Je kan je in de sloot bij zijn huis verbergen en hem opwachten tot hij naar buiten komt. Zodra je hem neergeschoten hebt, zie je weg te komen.’

Langzaam schudde Johan zijn hoofd. ‘Als er iets met mij gebeurt zouden die vrouwen hier gek worden,’ zei hij.

Dientje ging terug naar haar stoel.

Een paar dagen later kwam er een jongen op bezoek. Hij wilde met Oosterveld praten over een karwei dat moest worden opgeknapt, zei hij. Hij liet Johan een briefje zien dat door meneer Hannink was ondertekend.

Hij bleef een poosje, en ging toen weg met de revolver en de instructies die meneer Hannink aan Johan had gegeven.

Het was na een dag gebeurd. De Duitsers waren razend. Waarom was er zo'n goeie man neergeschoten. Om te laten zien hoe

kwaad ze waren arresteerden ze verscheidene mensen. We zullen ze laten gaan, zeiden ze, zodra de moordenaar van onze vriend zich zelf heeft aangegeven.

Toen hij dat niet deed werden de gijzelaars langs de hoofdweg van Usselo gevonden, neergeschoten. Hun vingers waren gebroken.

Dat maakte ons erg stil, vooral Johan.

Half september werden er duizenden Britse parachutisten bij Arnhem neergelaten.

‘Weet je dat je op de fiets in één dag van Arnhem naar Usselo kan komen?’ zei Johan. ‘Vooral als je zulke stevige benen hebt als Dientje.’

Sini lachte. Terwijl ze Johan hielp met zijn Engelse les keek ik haar aan. Haar gezicht was blozend. Ik had wel willen huilen. Weet je nog hoe lang ze in Italië hebben gevochten, Sini? Maanden en maanden. Waarom vergeet je dat toch altijd? Ik weet dat Arnhem in Nederland ligt. Toch... Morgen voel je je misschien weer ellendig.

In nog geen tien dagen was het voorbij. Nee, niet de oorlog, alleen het vechten. Er waren meer Duitse soldaten in Arnhem geweest dan de geallieerden hadden gedacht, en de geallieerde soldaten die door het zuiden van Nederland waren gestoten om de parachutisten te helpen, moesten zich terugtrekken. Maar niet het hele stuk. Een deel van zuidelijk Nederland bleef bevrijd, het deel van Nederland waarin Usselo niet lag. De mensen in Eindhoven liepen nu waarschijnlijk al te zingen en te dansen.

De geallieerden hadden ook de rest van Nederland moeten bevrijden. We wilden allemaal van de Duitsers verlost worden. De soldaten werden steeds gemener en de mensen werden - bijna allemaal - steeds banger voor alles.

Op een avond waren soldaten bioscopen in Amsterdam binnengemarcheerd. Ze hadden de lichten aangedraaid zodat ze konden zien welke mannen jong genoeg waren om naar Duitsland te gaan. Er moest nog zo veel werk worden gedaan voor Duitsland, en er waren niet genoeg Duitsers om het te doen. Niet genoeg joden ook. Maar er liepen nog steeds niet-joodse Nederlanders rond. Na die avond gingen de mannen niet meer naar de bioscoop, maar dat hielp niet. De soldaten zochten op andere plaatsen: in kerken, in treinen. Als ze kwaad waren dat ze niet genoeg mannen vonden

om op te pakken, schoten ze mensen op straat neer. Dat hadden ze gedaan. Toen Johan probeerde Sini te vertellen wat de man met wie hij werkte dacht dat de geallieerden zouden gaan doen, begon ze te gillen. Toen ik naar haar toe liep, draaide ze me haar rug toe.

Het werd kil en er waren geen kolen meer. 's Avonds gingen we naar de keuken om warm te worden. 'Johan, weet je zeker dat er niemand door de gordijnen kan kijken?' vroeg Dientje elke keer.

Maar wie zou er moeten zijn om te kijken? Niemand mocht meer buiten zijn als het donker was. 'Dus wie kan er komen, hè?'

Het was gezellig in de keuken. De klep van het fornuis stond open. Sini en ik hadden onze voeten erop gelegd. Opoe stond op en stak haar hand in het fornuis om een stuk droog hout te pakken. Met een gebogen ijzerdraad probeerde ze een ring uit de kookplaat van het fornuis te tillen. 'Foei foei, alleen met die olielamp kan ik echt niet zien wat ik aan het doen ben. 's Avonds geen elektriciteit. Wat zullen we nog meer beleven? De industrie heeft het nodig. Poe, industrie, alsof huizen niet net zo belangrijk zijn!'

'Moe, ik weet nog wat je vroeger zei. "Elektriciteit, poe. Dat is voor jonge mensen. Voor de paar jaar die ik nog te leven heb kan ik me best met olielampen behelpen." Hoeveel jaar geleden heb je dat gezegd?'

'Ja ja, dat kan ik ook niet helpen.'

'Johan,' zei Dientje, 'ik weet niet wat ik moet doen met al die stadsmensen die aan de deur komen om eten. Vandaag zes. Ze zeiden dat ze nog gelukkig waren dat ze zich hier nog konden heen slepen. De mensen liggen doodgehongerd op de straat, zeiden ze.'

'Gottogottogot, Johan, ze zijn zo mager.'

'Wat heb je ze gegeven?'

'Een paar aardappelen,' zei Dientje. 'Wist je dat ze me er een hoop geld voor wilden geven?'

'Moet je niet aannemen.'

'Heb ik ook niet.'

'Het is een schande. Een hoop boeren pakken wat ze kunnen krijgen. Het is een schandaal.'

'Nou leer je de mensen pas goed kennen. En jongens, de meesten deugen niet.' Opoe schudde haar hoofd.

'Maar ik heb het niet gedaan, Johan,' zei Dientje.

'Een schandaal, godverdomme.'

‘Er kwamen er een paar uit die stad waar ze hebben gevochten, Johan. Arnhem. Die hele stad is een puinhoop, zeiden ze. De mensen uit die stad zwerven maar door Nederland heen. Foei foei, en met de winter voor de deur.’

Johan krabbelde aan zijn hoofd. ‘Verdomme, ’t is dat we de meiden hebben, anders zou ik zeggen, laat er een paar in de garage slapen. Maar we kunnen het niet hebben dat vreemden hier rondkijken.’

Buiten op de weg stopte plotseling een wagen. Het hek ging open en luide voetstappen klonken naast het huis. Laarzen. Johan duwde ons naar boven. ‘In de schuilplaats, vlug.’

Grote goedheid, wat duurde het lang. Kwamen ze niet naar boven? Wat gebeurde er?

‘Sini,’ fluisterde ik.

‘Ssst.’

Waarom stil? Ik verplaatste mijn gewicht van het ene been op het andere. De kast werd benauwd.

De Duitsers waren niet teruggekomen om het huis weer te doorzoeken, zei Johan nadat ze weg waren. Ze waren gekomen om hem te zeggen dat ze een deel van zijn huis nodig hadden voor hun hoofdkwartier. ‘Luister,’ zei ik, ‘je wilt hier toch niet intrekken. We hebben geen stromend water. We hebben zelfs geen fatsoenlijke wc. Maar dat kon ze niet schelen. Nou, zei ik, boven is uitgesloten, want dan moeten jullie steeds die steile trap op. Het enige wat erop overschiet is jullie de drie kamers aan de voorkant te geven. Ik heb ze de kamers laten zien en ze zeiden dat ze goed waren.’ Luidruchtig snoot Johan zijn neus. ‘Verdomd-nog-an-toe. En ik wed dat ze hier dag en nacht blijven.’

Mijn handen waren klam. Ik staarde naar mijn voeten. Die waren lelijk, niet het soort voeten waarover ik in boeken las.

‘En,’ zei Sini, ‘wat nu? Denk je dat meneer Hannink een andere plek voor ons kan vinden?’

‘Hè? Wat bedoel je? Jullie blijven hier. Wat anders? Wat zeg jij, Dientje?’

‘Jullie moeten ontzettend voorzichtig zijn,’ zei Dientje, ‘maar we willen jullie niet wegsturen.’

‘Ik zal je eens wat vertellen: je bent hier nou zo veilig als het maar kan. Zo lang jullie maar geen enkel geluid maken. Want welke gek zou nu ons huis doorzoeken naar joden? Hè? Niemand.’

Ha ha, de Duitsers en jullie in hetzelfde huis! Hoe vind je dat voor een domme boer?'
Johan veegde de tranen uit zijn ogen.

'Maar Johan,' zei Dientje, 'als ze nu eens de trap op lopen?'

'Daar heb ik aan gedacht. Ik sluit die drie kamers af van de rest van het huis, zodat niemand er op die manier in kan komen. De enige andere weg waardoor ze bij de trap kunnen komen is door de keuken. Jij of moe moeten daar de hele dag blijven.'

'Maar als ze dan toch naar boven gaan?'

'Dientje,' zei opoe, 'hou je verstand bij elkaar.'

'Hoe lang zouden ze hier blijven?' vroeg Sini.

'Dat kon ik ze toch moeilijk vragen? Misschien tot het eind van de oorlog.'

Dat kon nog lang duren. Er gebeurde niets nieuws.

'Jullie moeten de hele tijd in de achterkamer blijven, want de voorkamer is recht boven hun kantoren.'

'Maar Johan, daar bevriezen ze. Dat is de koudste kamer van het huis.'

'Dan moeten ze maar in bed blijven.'

'De radio, Johan,' zei Sini.

'Godverdomme. Nou kunnen we niet meer naar het nieuws luisteren. Ik zal de radio uit de schuilplaats moeten halen en ergens anders opbergen. Ik kan mijn radio niet in hun kantoor laten, niet?'

'Hoe komen we dan aan de weet wat er gebeurt, Johan?'

'Maak je geen zorg. Dat kom ik wel te weten. Wat een rottigheid om in huis te hebben - Duits hoofdkwartier. Moe, wat denk je d'r wel niet van?'

Opoë schudde haar hoofd. 'Het is niet mooi. En dan die telefoons die ze zullen aanleggen. Telefoons. Wat zijn dat voor dingen? Heb je er wel eens door gesproken?' vroeg ze Sini.

'Natuurlijk, opoe.'

'Hoe gaat dat?'

'Moeilijk uit te leggen.'

'Ja, ja, dat zal best. Telefoon. Dat moest Hendrik eens weten.'

'Johan, hij zei dat ze de garage zouden gaan gebruiken. Nou, als de meisjes dan te dicht bij het raam komen? Johan, ik wil dat hun haar geveerd wordt. Dat zwarte haar deugt niet.'

'Hoe moeten we dat dan doen, vrouw?'

'Ga naar meneer Hannink. Misschien heeft die er de spullen voor.'

Dat had hij. Ik haatte me zelf met rood haar. Ik wilde nooit meer naar buiten. Ook niet als de oorlog voorbij was. Woedend duwde ik mijn stoel tegen de muur. Ik vond het hier fijn.

De week daarop trokken de Duitsers in het huis. Op hetzelfde ogenblik begonnen Sini en ik in bed te wonen. 17 oktober 1944 - dat zei de kalender. De dagen waren lang en stil. Sini zei haast niets. Misschien wel als ik haar kwaad maakte, maar hoe konden we ruzie maken als we alleen maar mochten fluisteren?

Opoe bracht onze maaltijden naar boven in een handdoek. 'Voor het geval ik er een tegenkom. Ze komen steeds de keuken in. Voor koffie, voor van alles. O, mijn god, wat is dat voor een herrie?'

'Dat is de telefoon.'

'Kan je die hier boven helemaal horen? Tjonge, daar zou je bang van worden. Ik ga maar weer gauw naar beneden.'

Waar het warm was. Naar hen. Wat voor een soort hoofdkwartier was dit eigenlijk? Waar ze de hele tijd de keuken in en uit liepen om koffie. Ik stopte mijn kussen in mijn mond en beet erop tot ik me misselijk voelde.

Zouden ze ooit nog weggaan? Rusteloos woelde ik door het bed.

'Kijk uit, ik heb een naald in mijn hand.'

Had Dientje geen tijd om sokken te stoppen? Ze zat toch de hele dag in de keuken. 'Sini, vind jij ook niet?'

'Ja,' zei ze. 'Hoe durven ze grapjes te maken met die soldaten. Eén ervan noemt opoe zelfs "opoe". Hij heeft haar chocola gegeven. Nou hebben wij die wel opgegeten, maar ze zou niets van hen moeten aannemen. En Johan loopt op te scheppen dat hij zoveel Duits leert. Mijn wol is op.' Haar stem was steeds meer gegergd gaan klinken. 'En ik had deze sok nog wel af willen maken. Nu zal ik moeten wachten tot Dientje in de loop van de dag naar boven komt met meer wol.'

Ze gooide de sok neer. 'We moeten altijd op iemand wachten.' Ze snikte in haar kussen. 'Ik kan het niet meer uithouden, Annie.'

Nou, waarom zou ze ook? Ik ging rechtop zitten.

'Waar ga je naar toe?'

'Naar beneden wol halen.'

Ze greep mijn arm beet. 'Laat los, Sini.' Hoe ging ik dat doen? 'Laat dat maar aan mij over,' zei ik, Johan nadoend. 'Natuurlijk ben ik voorzichtig. Ik ben niet gek.'

Voorzichtig kroop ik het bed uit en liet me op de vloer zakken. Met moeite stond ik op. Ik bewoog mijn benen wat op en neer. Ze deden pijn. Vier weken in bed was een lange tijd.

‘Ben je van gedachte veranderd?’

‘Nee, ik moet alleen even wachten voor ik weer kan lopen.’

‘Kom weer in bed en vergeet het. Ik kan wachten.’

‘Nee, nee, het gaat best.’

Daar, ik was de deur door. Het was kil. Ik rilde in mijn pyjama. Het zou eigenlijk fijn zijn naar bed terug te gaan. Maar dat kwam later, als ik de wol had. Ik greep de trapleuning. Aarzelend liet ik een voet zakken, daarna de andere. Ik ging er pas met mijn volle gewicht op staan als ze alletwee naast elkaar stonden op dezelfde tree. De volgende. Heel goed. Halverwege. Ik rustte een minuutje. Alleen het geluid van een schrijfmachine was hoorbaar. Goed, ze waren in de voorkamer. Nou, misschien kon ik dan wel wat vlugger opschieten. Met mijn benen ging het ook al beter. Lopen was alleen maar goed voor me.

Alsjeblieft. Ik was onder aan de trap. Ik legde mijn hand op de deurknop en keek door de glazen ruit in de deur. Was er iemand aan de andere kant? Nee, niemand. Ik had waarschijnlijk een goede tijd gekozen om dit karweitje op te knappen. Zo vlug ik kon liep ik de kamer door. Nou, dat ging toch best, niet waar? Ik legde mijn wang tegen de keukendeur. Er scheen niemand te zijn.

Wacht eens even. Dat was de stem van Johan. ‘Wat denk je, moe, krijgen we vandaag sneeuw?’

‘Kon best eens zijn. Mijn hoofd doet me zo'n pijn.’

Toen niets meer. Dientje was kennelijk niet in de keuken. Zou ik misschien beter de trap weer op kunnen gaan en het later nog eens proberen? Nee, opoe wist natuurlijk wel waar de wol was.

‘We hebben deze winter erg weinig hooi. Dat wordt me 'n moeilijke tijd.’

‘Ja ja, dat denk ik ook.’

Er was duidelijk niemand anders in de keuken dan opoe en Johan.

Ik raakte de deurknop aan. Ik slikte. Langzaam duwde ik de deur open. Toen wat vlugger. Ik stak mijn hoofd de keuken binnen.

Ik zag maar één gezicht. Dat stak uit een uniform. Een Duits.

Ik draaide me om, liep de kamer door en ging de trap op.

‘Heb je nog wol gekregen?’ vroeg Sini. ‘Kijk me eens aan, er

is wat met je aan de hand. Wat is er gebeurd? Ben je in de keuken geweest? Geef antwoord.'

Ik bleef bij de deur staan.

'Zeg me wat er gebeurd is. Waren ze kwaad?'

Ik bewoog me niet.

'Annie, wat heb je? Kom hier.' Sini fluisterde niet meer.

Ik kon me niet bewegen.

'Heb je Dientje gezien?'

Ik schudde mijn hoofd. Nee.

'Wie heb je dan wél gezien. Eén van hén?'

Ik knikte.

'Waar?'

'In de keuken.'

'Maar waarom ben je naar binnengegaan als ze niet alleen waren?'

Ik likte mijn lippen. 'Ik dacht dat ze alleen waren.'

Sini sprong het bed uit. 'Kleed je aan. Schiet op.'

'Waarom moeten we ons aankleden?'

'Ze kunnen elk ogenblik naar boven komen om ons mee te nemen.'

Met trillende handen schoof ze de la open en nam er wat kleren uit. Zonder elkaar aan te kijken trokken we ze aan.

We gingen aangekleed op bed zitten en wachtten. Ik was zelfs niet bang. Ik voelde niets.

Waren ze daar? Nee, Johan stapte binnen. 'Tjonge tjonge, wat heb je me laten schrikken. Maar goed dat Dientje in de stal was. Wat heeft je bezielde?'

Ik bekeek mijn nagels. Ze moesten nodig geknipt worden.

'Hé? Geef antwoord.'

'Johan, wanneer komen ze?' vroeg Sini.

'Wie?'

'De soldaten.'

'Die komen niet.'

Ik keek op.

'Eventjes dacht ik, wat gebeurt daar verdomme? Ik kon mijn ogen niet geloven. Daar stond ze in haar pyjama. Wie is dat kleine meisje, vroeg die Duitser, en waarom is ze zo bang? En toen kwam ik heel slim voor de dag. Ik zei, O, dat is Rikie, het nichtje van Dientje. Die is hier pas een dag of twee en ze is ontzettend verlegen. Misschien komt ze straks nog wel voor den dag voor-

dat ze naar huis gaat.

Zodra ik weg kon komen ging ik naar de stal om het Dientje te vertellen. Tjonge! Hou op met grienen, zei ik tegen haar. Ga naar je zuster en haal de kleine meid. Over een klein uurtje kan je terug zijn. Maar ze zit op school, zei ze. Nou en? zei ik tegen haar. Ga naar de school en haal haar ervandaan.

Maar mijn zuster weet niet eens dat we joden hebben, zei ze. Nou, zei ik, dan moet je het haar vertellen. Maar Rikie lijkt helemaal niet op Annie, zei Dientje. Daar heeft ze gelijk aan, maar ik reken erop dat die kerel jou niet lang genoeg gezien heeft om zich te herinneren hoe je eruitzag. Waarom hebben jullie die kleren aan?

‘We dachten dat ze naar boven zouden komen om ons mee te nemen.’

‘Je had zeker niet gedacht dat ik er wat op zou vinden, hè? Wat mankeert je?’

Vreemd om buiten een meisjesstem te horen. Wat was haar naam ook weer? Rikie? Ze moest naar de jongen van Groothuis gaan, dan konden ze samen lol maken. Ha ha ha, kleine knul, wat ben je aan het doen? Met je bal aan 't spelen? Dat doe je niet goed. Ik zal het je eens voordoen. Nee, ga weg. Ha ha ha.

Ik trok de mouwen van mijn pyjama omlaag. Stomme kinderen. Bah. Weten niet wat er op de wereld gebeurt. Ik wed dat ze zelfs niet weten dat Hitler een maniak is. Ik draaide mijn rug naar de muur en stak mijn vingers in mijn oren.

‘Ik heb zo'n hoofdpijn,’ zei Dientje die avond, ‘dat kan je je niet voorstellen. Wat een dag! En ze wist niet eens waarom ze met me mee moest komen.’

‘Het kostte me heel wat moeite kleine Rikie niet naar boven te laten gaan,’ zei opoe. ‘Foei foei, wat een koppig kind. Maar wel erg aardig, moet ik zeggen. Dat was niet bijdehand wat je hebt gedaan, Annie. Als hij nou eens achterdochtig was geweest en je gevolgd had. Ik moet er niet aan denken.’

Moet er niet aan denken? Waarom waren de Duitsers de hele tijd in de keuken? Dat zou ik wel eens willen weten. Misschien aten ze zelfs wel, van borden. Ongelukkig staarde ik in de donkere kamer. Het was niet in orde.

Een week later schrokken we op van een hoop lawaai dat uit het

kantoor kwam, alsof het meubilair werd verschoven. We luisterden gespannen. Ze waren waarschijnlijk ruimte aan het maken voor meer schrijftafels, zei Sini. ‘Ze moeten rondverteld hebben wat een fijn huis dit is.’

Ja, en wat een warme keuken.

Maar we hadden het bij het verkeerde eind.

‘Ze hebben hun rommel gepakt,’ hijgde Johan, ‘en ze zijn zomaar vertrokken. Wat ben ik blij. Ik was het zat die kerels steeds om me heen te hebben. Hee, Sini, ik ga de radio terugzetten. Hè, voor vanavond?’

‘Graag,’ lachte ze. ‘Misschien komen de geallieerden eraan. Misschien zijn ze daarom zo haastig vertrokken. Dat is het vast.’

Met wiebelende stappen liep ik naar mijn raam. Het was bedekt met een laagje ijs. Ik deed mijn mond wijd open en ademde erop. Langzaam smolt net ijs. Ik hield ermee op toen er genoeg van het raam ontdooid was om er door te kunnen kijken. Lucht.

11

Al een poos hadden de Duitsers geen mannen meer uit openbare gelegenheden gesleept. In plaats daarvan vroeg het officiële dagblad, dat nog maar drie keer per week uitkwam, of iedereen in Duitsland wilde gaan werken. ‘We hebben u nodig,’ stond er. ‘U zult het werk prettig vinden, en we zullen u extra rantsoenen geven.’

Sommige mensen hadden zo'n honger dat ze zich vrijwillig meldden, maar dat deden er niet genoeg, en de vrachtwagens reden weer rond om mannen van de straat op te pakken.

‘Godverdomme,’ zei Johan, ‘ik durf bijna niet meer naar buiten. Straks komen ze me nog uit m'n huis halen. Weet je wat? Ik duik ook onder.’

‘Foei foei, Johan.’

‘Bij de meisjes boven?’ vroeg Dientje.

‘Nee vrouw, ik zou hier niet de hele dag kunnen zitten, en ik pas niet in de schuilplaats. Waar zou ik me moeten verbergen als we huiszoeking kregen? Nee, ik heb een plan dat veilig is voor iedereen, speciaal voor de meiden.’ Hij blies dikke rookspiraal uit zijn neusgaten.

Bedeesd vroeg Dientje hem waar hij zich dan ging verbergen.

‘In Enschede.’

‘O gottogottogot, Johan, in de stad.’

Meneer Hannink had daar een plaats voor hem, zei Johan, waar de Duitsers waarschijnlijk niet zouden komen zoeken. ‘In de brandweerkazerne. Meneer Hannink zou er zelf ook heen gaan als hij niet te oud was om opgepakt te worden.’

Dientje en opoe keken hem ongelovig aan.

‘Echt waar,’ zei Johan, ‘er zit daar nog een stel andere kerels, en zodra de toestand wat rustiger is kom ik natuurlijk terug. Je kan je voorstellen dat het niet zo gezellig is daar de hele dag bij al die brandweerwagens rond te hangen.’ Hij drukte zijn sigaret uit in een leeg kopje. ‘Verdomme.’

‘Maar hoe moet het dan met de meisjes?’ vroeg Dientje op schelle toon.

‘Hoe dat moet?’ zei Johan. ‘Waarom moet er iets veranderen alleen omdat ik hier een paar dagen weg ben? Hè?’

Opoë knikte.

Dientje begon te huilen. ‘Je bent nog nooit weg geweest, Johan.’

‘D'r is oorlog, vrouw.’

Ik stond op en zocht naar mijn trui. Ik zat te bibberen.

Die nacht sliep Sini niet op de matras op de vloer. Ze kroop in bed bij Dientje en mij.

‘Ik ben bang, meisjes,’ herhaalde Dientje steeds. ‘Het is zo gevaarlijk, en dan Johan nog weg... Aan opoe heb je ook niets. Meisjes, hoor je me?’

We draaiden en woelden. We hadden het gehoord.

Toen opoe 's morgens binnenkwam om ons te wekken, waren we het bed al uit.

‘Moeder,’ zei Dientje, ‘het is te gevaarlijk de meisjes nu hier te houden. Echt waar.’

Ze moest haar zenuwen in bedwang houden, zei opoe. Wat was er nu veranderd? De kippen hadden nog steeds honger. Wij moesten eten. ‘En Johan? Die komt wel terug.’

Goed, betoogde Dientje, maar wie weet wanneer.

‘Ja, dat weet ik ook niet.’

Sini en ik zaten op onze stoel te luisteren.

Dientje ging verder: ‘...gevaarlijk... als... zijn we erbij... neergeschoten... die uitroeiingskampen... ja ja... wat weet jij daarvan. We nemen ze weer terug als Johan thuiskomt.’

Wat was dat? Waar moesten we heen? Ik beet op mijn onderlip.

‘Ik ga meneer Hannink vragen om ze te nemen. Die zei twee jaar geleden dat we ze maar voor een paar weken zouden hebben. Ze kunnen in die schuilplaats blijven die ze daar achter hebben.’

Nee, niet daar, Dientje. Daar kan ik niet meer heen. Alsjeblieft. Ik keek naar opoe. Die zou het niet goedvinden dat we naar de familie Hannink gingen. Opoë probeerde haar tegen te houden, maar Dientje hield voet bij stuk. ‘Ik wil het ze ook niet aandoen, maar het is alleen voor zolang Johan weg is.’

Na een poosje gaf opoe toe, maar ze had tranen in haar ogen. ‘Foei foei, wat een wereld!’

Sini zei niets.

Dientje ging weg.

Met een verlegen gezicht kwam ze terug van meneer Hannink. ‘Het is in orde,’ zei ze, ‘jullie kunnen er vannacht heen. Ze brengen eten en alles wat je verder nodig hebt naar de schuilplaats. Eerlijk, meisjes, als je wist hoe ik me voel...’

Toen ze de kamer uit ging probeerde ze me te knuffelen, maar ik maakte me van haar los. Ik voelde me ook ellendig. Erger dan ellendig. Waarom was Johan niet hier? Hij had het in Enschede natuurlijk wel naar zijn zin met al die brandweerauto's.

Toen het die avond donker was geworden verlieten we het huis. Dientje liep hard voor ons uit. Zo nu en dan liep ze wat langzamer zodat we haar konden inhalen.

We wachtten achter in de tuin van de familie Hannink terwijl zij aan de bel trok. Een ogenblik later was ze terug met meneer Hannink. We volgden hem tot waar de grond iets hoger aanvoelde. Daar hielden we stil.

‘Het is zo beter, meisjes,’ fluisterde Dientje. ‘Eerlijk.’

Als verdoofd daalden Sini en ik af.

De dagen waren net zoals de nachten, zelfs met de zaklantaren. 's Avonds kwam mevrouw Hannink met het eten voor de volgende dag. ‘Als we in huis een schuilplaats hadden,’ zei ze iedere keer, ‘geloof me, dan zouden we jullie niet hier laten.’

Sini huilde er heel wat af. Ze was ervan overtuigd dat de Oostervelds ons nooit meer terug zouden nemen.

‘Maar, Sini, Johan zal ons hier niet laten zitten.’

‘Waarom niet?’ vroeg ze.

Ja, waarom niet? ‘Dat doet hij niet, Sini. Je zal het zien.’

‘Wat zien?’ snikte ze. ‘Niks zien. Nooit meer. Als ik hier uitkom, heb ik er genoeg van. Ik blijf niet langer ondergedoken, en

het kan me niet schelen wat er met me gebeurt.’

Ze wilde terug naar Johans huis, maar ze wilde zich niet meer verschuilen? ‘Sini?’ Maar ze kon me niet horen. Ze maakte te veel geluid. Ze moest wat voorzichtiger zijn. Huilgeluiden komen meestal niet uit de grond. Ik boog me naar haar toe om dat te zeggen. Het hielp - een poosje. Wat zou er met mij gebeuren als Sini zich niet meer wilde verschuilen? Bezorgd ging ik liggen.

Johan zou waarschijnlijk binnenkort terugkomen, zei meneer Hannink. Het leek erop dat de Duitsers de mannen niet meer van de straat oppakten.

Op de tiende avond kwam hij. ‘Ik ben net thuis,’ zei hij, ‘en jullie waren er godverdomme niet. Ik ben razend op die twee vrouwen. Zijn jullie gek geworden om daar als een paar mollen te gaan zitten. Kom eruit. We gaan naar huis.’

Duizelig liepen we achter hem aan. Hij was gekomen.

Sini was niet vergeten wat ze in het hol had gezegd, dat ze niet meer binnen zou blijven.

‘Maar zo lang duurt het nou niet meer,’ zei Johan tegen haar, ‘dus hou op met dat geklets.’

Maar dat deed ze niet. Toen werden in december de geallieerden aangevallen in België. Ze waren te verbaasd om terug te vechten en dagenlang trokken ze terug, achternagezeten door de Duitsers.

‘Dat kan niet duren,’ zei Johan. ‘Dat weet iedereen.’

Maar wat hij ook zei, Sini hield niet op met huilen. Ook niet als Dientje woest zei ‘Ssst! Hou je in godsnaam rustig.’

‘Zulke tonelen heb ik nog nooit van mijn leven meegemaakt. Foei foei.’

‘Maar ik ben drieëntwintig, opoe, en ik wil naar buiten. Ik heb er genoeg van.’

‘En wat wil je dat ik daaraan doe. Hè? Zeg me dat eens.’ Johan ademde zwaar.

We keken allemaal naar Sini. Ja, wat moest Johan daaraan doen?

Vraag meneer Hannink om een vals persoonsbewijs, zei ze onmiddellijk. Hoe durfde ze? Had die arme man nog niet vaak genoeg zijn leven voor ons geriskeerd? Wel, misschien deed hij het niet. Niemand zei iets.

‘Er zijn zoveel mensen uit Arnhem die hun huis kwijt zijn, Johan, zou ik er daar niet een van kunnen zijn? Ik zie er niet joods

uit. Wie zou erachter kunnen komen? Je hebt zelf ook mensen van daar aan de deur gehad die om eten en een slaappleats vroegen.'

Ik durfde niet naar Johans gezicht te kijken. Ik was te bang om te zien hoe hij zou reageren. 'Verdomme, Sini, deze keer vraag je me echt heel wat.'

Ik keek op. Johan zat zijn hoofd te schudden. 'Maar het is geen slecht idee. Het is eigenlijk een erg goed idee. Ik kan ervoor zorgen dat je hier in de buurt een baantje krijgt als meid. Ik kan ze zeggen hoe goed je bent met koeien. Ik zal naar meneer Hannink gaan om te kijken wat hij en ik kunnen doen. Hè? Hoe vind je dat voor een domme boer?'

'Zou het niet gevaarlijk zijn?'

'Ach vrouw, niet als we het doen zoals ik het van plan ben.'

Opoe schudde haar hoofd. 'Het is niet zo leuk voor Annie, Johan.'

'Wel, die is anders. Die kan ertegen, en Sini niet.'

O, is dat zo? Natuurlijk, ik vind het heerlijk hier boven te wonen. Kan je dat niet aan me zien? Is mijn glimlach niet breed genoeg? Hier, is deze beter? Zo heerlijk vind ik het nu. En ieder jaar zal mijn glimlach breder worden omdat ik het steeds heerlijker ga vinden.

'Wat zegt Annie ervan?' vroeg opoe.

'Ik geloof dat het misschien wel een goed idee is,' zei ik, zo hard ik kon.

Sini stond op van haar stoel en sloeg haar armen om me heen.

Meneer Hannink zei dat hij de papieren kon krijgen, en een paar dagen later kwam hij ze brengen. Een ondergrondse in Enschede had ze voor hem gemaakt.

Op de voorkant tekende Sini met haar nieuwe naam, Sini te Broeke, dwars over haar foto. Aan de binnenkant: geboren 2 maart 1922 te Arnhem; beroep, dienstbode.

Johan ging naar een paar boeren en vroeg hun allemaal hetzelfde: 'Heb je een meid nodig? Dit meisje is naar mijn huis gekomen, maar ik heb geen werk voor haar. Anders zou ik haar zelf houden. Ze heeft een goed stel werkhanden, man. En ze gaat geweldig met koeien om, dat kan ik je wel vertellen. Ze melkt ze net zo vlug als jij nodig hebt om eronder te gaan zitten.'

De derde boer zei dat hij zo iemand wel kon gebruiken en Sini deed de kleren die ze had in een tas. 'Annie, als je werkelijk niet wilt dat ik ga, kan Johan de boer zeggen dat ik niet kom. Annie?'

Het zag eruit alsof het zou gaan sneeuwen. Misschien zou er vóór de kerst wat vallen.

‘Vind je het goed? Eerlijk?’ Haar stem trilde.

‘Vertel ze niet over je melkdiploma,’ waarschuwde opoe. ‘Ze zijn daar niet zo aanstellerig.’

‘Goed,’ zei Johan, ‘dan gaan we maar. Ik loop wel met je mee.’

‘Wil je een boterham en een kopje melk voordat je gaat, Sini?’

‘Moe, waar denk je dat ze heen gaat?’

‘Dat weet ik, maar ze zou toch ergens trek in kunnen hebben?’

‘Werk niet te hard,’ zei Dientje. ‘Hoe meer je doet hoe meer ze van je vragen.’

‘Ze moet wel iets uitvoeren anders sta ik voor leugenaar. Waar denk je dat ze haar voor willen hebben, hè? Voor haar rode haar? Zeg haar dus niet dat ze net zo moet doen als jij. Kom, zeg je zusje goeiendag.’

Ik wilde opstaan en haar een zoen geven, maar ik kon het niet. Sini kwam naar mij toe.

Ze pakte haar tas en liep naar de deur. Ze draaide zich niet om.

Een ogenblik later hoorde ik haar met Johan uit de keuken komen. Ik verborg mijn gezicht in mijn handen. Het was niet eerlijk.

Ik bracht het grootste deel van de dagen in bed door. Ik had Sini beloofd dat ik elke dag mijn rondjes zou lopen, maar ik deed het niet. Als ze daar zo bezorgd om is, laat haar dan maar terugkomen. Ze vindt het leuk op die boerderij. Wat zei ze verleden week ook weer? Ze miste me. Waarom was ze me dan gisteravond niet komen opzoeken? Ik fronste mijn voorhoofd.

‘Vergeet ze je?’ vroeg opoe me.

‘Nee,’ zei ik, ‘ze heeft het erg druk.’

‘Waarmee?’ vroeg opoe.

Met werken natuurlijk. Maar morgen komt ze voor het kerstmaal, en dan blijft ze de hele middag en de hele avond.

Dat waren Dientjes voetstappen op de trap. Wat wilde ze? ‘Schuif eens op,’ zei ze, ‘dan kan ik hier zitten. Wat heb je vandaag gedaan?’

Wat een vraag! Ik probeerde te glimlachen.

‘Waar wil je dat Dientje deze nieuwe kalender ophangt?’

‘Nergens.’

Waarvoor? Om hier ook weer dagen op door te strepen? Nee.

De volgende dag liep ik om etenstijd langzaam de trap af.

‘Is de keukendeur op slot?’ vroeg Dientje.

‘Ja.’

‘Nou, Annie, zodra je iemand buiten hoort, hol je de trap op. Hier, ga bij de deur zitten.’

Sini ging naast me zitten. Ze nam mijn hand vast. Haar greep was hard. ‘Johan, ken jij die Wassink? Van de boerderij verderop?’

‘Natuurlijk ken ik die. Waarom?’

‘Ik ben gisteravond met hun zoon uit geweest.’

Ik hield mijn blik op mijn bord gevestigd.

‘O ja?’ vroeg opoe. ‘Ga je nou al uit?’

‘Mijn god,’ zei Sini, ‘ik ben in jaren niet geweest. Ik heb er de leeftijd voor, opoe.’

‘Waar zijn jullie naar toe geweest?’ vroeg Dientje.

‘Nou, in Usselo kan je nergens heen, dat weet je. We zijn alleen maar een wandeling gaan maken. Hij is aardig. Hij heeft me gevraagd op oudejaarsavond bij hem thuis te komen.’

‘Misschien kun je die avond beter Annie gezelschap houden,’ zei Johan.

‘Dat hoeft ze niet,’ protesteerde ik.

‘Nou, dat wil ik wel, maar je gaat zo vroeg naar bed. Goed, ik doe het allebei. Ik kom hier vroeg in de avond. Wist je dat er in Boekelo een toneelvereniging is?’

‘Wat doen ze daar?’ vroeg opoe.

‘O, ze komen op zaterdagavond bij elkaar en repeteren een toneelstuk of zo iets. Ze willen dat ik erbij kom.’

‘En ga je?’ vroeg opoe wantrouwend.

‘Dat weet ik nog niet.’

‘Waarom zou je in een toneelstuk willen spelen? Is het hier niet goed genoeg op zaterdagavond? Tjonge, toneelstukken. Wat moet je daarmee?’

‘Moe, ze is oud genoeg om te weten wat ze doet.’

‘Ja ja, misschien wel. Dientje, dit konijn is zo taai dat het mijn tandvlees pijn doet. Nee, het geeft niet. Ik heb niet veel nodig, niet op mijn leeftijd. Ik kan er een beetje op zuigen zodat ik weet waar het naar smaakt. Wat heb je nog meer?’

Ik keek naar Sini. Haar ogen straalden. Geen wonder dat de jongens haar uit vroegen. Ze was mooi.

‘Hee, Annie, ik hoor wat. Ga naar boven. Neem je bord mee, nee, geef het maar hier.’ Dientje holde ermee de keuken in.

Ik stond op. Met mijn hand duwde ik de stoel weg. Wanhopig probeerde ik de trap te bereiken. De voetstappen kwamen steeds dichterbij het raam. Ik kon me niet bewegen. Mijn benen deden zo'n pijn.

'Ga toch! Wat heb je?' riep Dientje.

Johan sprong van zijn stoel op en greep me bij mijn schouders. Met een ruw gebaar deed hij de deur open en duwde me de trap op. De tranen liepen over mijn wangen toen ik mijn kamer bereikte. Wat was dat vreselijk, niet te kunnen lopen. Iedereen had naar me zitten staren, zelfs Sini.

Ik gooide me op het bed. Daar hoorde ik. Niet beneden bij de anderen. Haastig kwam ik overeind en veegde mijn tranen weg. Wie er ook de trap op kwam hoefde me niet zo te zien.

Sini kwam binnen. 'Zeg, dat was Groothuis. Hij kwam Johan iets vertellen dat hij juist had gehoord. De geallieerden zijn in België een tegenaanval begonnen. Is dat niet geweldig? Misschien hoef je hier niet lang meer te zitten, zusje. Weet je dat ik veel aan je denk? Geef me een zoen. Ik moet weg.'

'Kom je morgen weer terug?' Waarom vroeg ik dat?

'Ik zal het proberen. Dat beloof ik.'

Ik zal morgen wat vlotter zijn - als ze komt. Ze komt wel als ze kan. Haar handen voelden zo ruw aan. Omdat ze zo hard werkt.

Ik hoorde de keukendeur dicht gaan. Ik drukte me tegen de muur naast het raam en keek uit mijn ooghoeken naar beneden. Het was Sini. Ze keek naar boven. Ik glimlachte.

De Duitsers liepen aan één stuk door weg. De geallieerden joegen ze helemaal terug tot in Duitsland. In het oosten deden de Russen hetzelfde; ze hadden de Duitsers bijna tot Berlijn teruggedrongen.

Toen Sini me op kwam zoeken, trok ze me het bed uit. 'Sta op en loop, Annie, en deze keer zonder praatjes.'

Zou ik gauw kunnen lopen? Echt lopen? Buiten? Ik begon te lachen. IJverig stak ik mijn benen over de rand van het bed. Ik zou Dientje vragen om die kalender van 1945. Ik moest alle dagen van januari en de eerste tweeëntwintig van februari doorstrepen. Alle koude, eindeloze dagen van die maanden.

'Je weet toch van die man met wie ik werk?'

'Ja, Johan.'

'Die zegt dat het Canadese leger in een paar weken hier is. Ja. Canadezen. Laat Johan eens zien hoe je kan lopen. Brave meid.'

Waarom heeft hij het weer over die man met wie hij werkt? Heeft die dan geen naam? Hij heeft het nog nooit bij het rechte eind gehad. Hij is... hij is stom... een leugenaar. Mijn lippen begonnen te trillen.

Toch leek de man wel ergens iets van te weten. Ze kwamen dichterbij, de Canadezen. Maar er waren al vijf weken voorbij en nog steeds waren ze niet hier. En er gebeurde zo weinig boven. Buiten werden de bomen weer groen, het bleke tere groen van de lente.

Heb je dat ook gezien, raam? Dat moet wel. Je bent even dicht bij de bomen als ik. Zeg me dan hoe jij vindt dat het groen eruitziet. Wat, geef je geen antwoord? Hoe durf je.

Ik liep op het raam toe. Zeg iets.

Vol afkeer liep ik weer terug. Wat had het voor zin?

Op 31 maart namen de Duitsers alle paarden en wagens waar ze de hand op konden leggen in beslag.

‘Waar zouden ze dat voor doen?’ vroeg opoe.

‘Dan kunnen ze harder weglopen,’ antwoordde Johan.

‘Maar ze zijn toch niet van hen?’

‘Moe, heb je dan nog niks geleerd in die vijf jaar?’

‘Ja ja, ze zijn niet eerlijk. Dat is ook zo.’

Johan liep haastig het huis uit. Hij ging zijn paard naar een veiliger plaats brengen, waar ze ‘verdomd bijdehand moeten zijn om haar te vinden.’

Als hij maar uitkeek, met al die vliegtuigen in de lucht. Zouden het Duitse zijn? Vielen ze de Canadezen aan? Sloegen ze hen terug? Ik deed mijn handen over mijn oren. Waar was iedereen?

‘Annie,’ gilde Dientje, ‘kom naar beneden naar de schuilkelder met opoe en mij.’

‘Maar de burens?’

‘Er is niemand op straat nou. Kom. Je kunt toch nou niet meer verongelukken.’

Haar stem schoot uit. ‘Annie.’

‘Ik kom zo vlug als ik kan.’

Dientje droeg me half de schuilkelder binnen.

‘Opoe, ben je hier?’

‘Ja ja, waar anders? Waar is Johan toch? Ze zouden zijn paard niet afgenomen hebben.’

‘Ja, dat hadden ze wel. Maar waarom is hij nog niet terug?’ Ik ben bang. O god, hoorde je dat? Johan,’ jammerde Dientje.

‘Hou je hersens bij elkaar. Annie, ben jij bang?’

Ik maakte me zelf zo klein mogelijk. Je weet dat een bom je kan raken, niet? En je ook doodmaken. Na twee jaar en zeven maanden in de kamer boven zou het een bom kunnen worden, niet het vernietigingskamp. Ha, naar buiten. Misschien kom je nooit deze schuilkamer uit. Luister eens naar dat lawaai. Moet je eens luisteren. Wie wil er bevrijd worden als je hier doorheen moet? Het leven was best zoals het was. Ik vond het niet erg. Nee, dat meen ik niet. Ik vond het wel erg. Heel erg.

‘Jullie hier?’ kwam Johan binnen. ‘Annie ook? Goed zo.’

‘Waarom ben je op straat gebleven? Waarom ben je niet gauwer teruggekomen? Het had je dood kunnen zijn. Je weet het altijd zo goed.’ Zat Dientje te huilen?

‘Het ergste is nou voorbij,’ zei Johan met toonloze stem. ‘Je had het moeten zien. Een bom boven op de bakkerij. Drie mensen dood. Ook een bom op de pastorie. Het is een puinhoop, maar er waren geen mensen in huis.’

‘Waar was jij, Johan?’

‘Op mijn buik in een weiland. Ik heb alles gezien. Jongens jongens, wat een bende! Het waren Canadese vliegtuigen.’

‘Waarom hebben ze een bom op de bakkerij gegooid?’ vroeg Dientje.

‘Ik weet het niet. Een vergissing denk ik.’

‘Mooie vergissing. En de pastorie was zeker ook een vergissing? Waar is de dominee?’

‘Ik zag hem, moe. Hij is in orde. Laten we maar naar binnen gaan. Ze zijn weg.’

‘Ik kwam de Hanninks tegen,’ zei Johan boven, ‘juist na het bombardement. Je had meneer Hannink moeten zien. Hij stond te trillen. Heus. Ik zeg tegen 'm, wat heb je? Je bent gewend aan gevaar. Waar ben je zo bang voor? Hij gaf me nauwelijks antwoord. Hij kon het niet. Hij stond te klappertanden. Ik maak geen grapje. Tjonge, om zo bang te zijn. Ik vond het ook niet prettig, maar ik was niet...’

‘Is hun huis geraakt? Ze wonen zo dicht bij de bakkerij,’ onderbrak Dientje hem.

‘De ramen liggen eruit. Dat is alles.’

‘Daar is Sini bij de keukendeur, Johan.’

Johan keek uit het raam. ‘Je hebt gelijk. Hee, je had thuis moe-

ten blijven. Omdat het zaterdagavond is dacht je dat je d'r uit moest?’

‘Ik moest hierheen. Ik heb nog nooit van mijn leven zo vlug gemolken.’

‘Is er bij jullie in de buurt wat gebeurd?’

‘Niet zoals hier. Ik was zo bang dat jullie iets overkomen was.’

‘Johan, daar is nog iemand aan de deur.’

‘Is dat Dini Hannink? Ik heb haar net gezien. Wat is er, Dini? Is je vader al wat rustiger?’

‘De Canadezen komen morgen.’

‘Die vliegtuigen weer?’ vroeg opoe.

‘Nee, soldaten. Tegen de middag zijn we vrij.’

‘Hoe weet je dat, Dini?’

‘Van iemand die het kan weten. De vliegtuigen hebben vandaag de weg vrijgemaakt. Er hoeft morgen niet gevochten te worden. De paar Duitsers die nog in de buurt zijn zullen tegen die tijd weg zijn.’

‘Wel verdomme,’ zei Johan. ‘Dan zijn we vrij.’

‘Het zou fijn zijn als we nu een druppeltje koffie hadden,’ zei opoe ‘echte koffie. Drinken Canadezen of Amerikanen, of wat het ook zijn, ook koffie?’

‘Natuurlijk, opoe.’

‘Dan moet je om wat koffie vragen, Johan. Jij spreekt hun taal.’

‘Dat doe ik zeker. “Coffee you have me,” zal ik zeggen. Sini, niet gek voor een domme boer hè?’

‘Prachtig, Johan.’

Waarom ben ik zo kalm alsof dit een gewone avond is? Ben je niet blij? Ja, maar ik voel me helemaal niet anders, niet opgewonden of zo. Misschien maar goed ook, voor het geval er niets gebeurt. Wat zal ik gaan doen als het wél gebeurt? Naar buiten gaan? En als er dan nog een Duitser is achtergebleven? Je weet, er hoeft er maar één te zijn. Dat is genoeg. Eentje maar. Ik voelde me wel anders. Onbehaaglijk schoof ik heen en weer op mijn stoel.

‘Sini, morgen ben je hier of niet?’ vroeg Johan.

‘Natuurlijk. Ik vraag een vrije dag.’

‘Zeg ze nog niet wie je bent,’ waarschuwde Dientje.

‘Wel verdomme. Morgen.’

Waarom morgen? Na die bommen zou het vandaag moeten gebeuren. Misschien komen er morgen weer vliegtuigen. Dan kunnen we nog gedood worden, net als die mensen in de bakkerij. Mijn gezicht gloeide, en ik voelde me zweterig.

‘Ik kan vast de hele nacht niet slapen,’ zei opoe. ‘Ik geloof maar dat ik niet eens de moeite doe het te proberen.’

‘Je moet wel, moe. Morgen zal je het druk hebben.’

‘Ja, ja, waarmee?’

‘Kom je niet met ons mee om naar de Canadezen te kijken?’

‘Ik? Nee. Daar begin ik niet aan. Kijken naar Canadezen. Als Hendrik dat eens wist.’

12

Ik stond op en pakte mijn jurk uit de kast. Weg met jou, pyjama. Ja, vandaag moet ik me aankleden. Kan je je voorstellen dat je in je pyjama naar buiten zou gaan, Annie? Ik begon te lachen. Niks ervan. En als ze nu niet komen? Ik ging op bed zitten. Wat dan? Niet aan denken. Dini had gezegd dat ze kwamen. Maar het is één april. Dag van de aprilmop.

‘Nee, opoe, ik kan geen ontbijt door mijn keel krijgen.’ Ze was vroeg, ze wilde ook al het werk aan kant hebben. Net als ik. Ik streek mijn jurk glad.

‘Eet dan een klein beetje. Je bent zo mager. En dat is het ergste dat een mens kan overkomen.’

‘Goed dan, opoe.’ Waarom niet, als zij er zich beter door voelde?

Ze zuchtte van verlichting.

‘Sini, jij al hier? Wat zeiden ze?’ Sini was ook vroeg.

‘O, niks.’ Ze ging voor de spiegel zitten of ze nooit weg was geweest. ‘Ik ben zo gelukkig. Zie ik er goed uit? Ik zal je haar doen. Ze zullen wel gauw hier zijn. “Hello, Canadian soldiers, how nice to see you.” Ik vraag me af wat voor kleur uniform ze hebben. Ik hoor meneer Hannink beneden. Een ogenblikje, Annie, ik ben zo terug.’

Ik pakte de spiegel op. Ontzet bekeek ik me zelf. Wat een bleek gezicht. Bah! En haar dat half rood en half zwart was. Bah, bah! Sini is zo opgewonden. Ben jij dat niet? Ja, ik ook. Natuurlijk. Ik zie er beter uit als ik lach. Dag allemaal, jullie kijken naar een ex-gevangene. Waarom ik gevangen zat? Dat ben ik vergeten. Ik geloof omdat ik joods ben. Een lange tijd? Mijn god, dat was het! Nou ja, vergeet het maar. Als het vandaag maar voorbij was.

Sini kwam terug met opoe, die haar zondagse schort aanhad.

‘Meneer Hannink heeft ze al gezien,’ zei Sini juichend.

‘Waar?’

‘In Boekelo. Ze zijn onderweg. Over een halfuurtje kunnen ze in Usselo zijn. Kom op.’

‘Waar gaan we heen?’

‘Naar buiten natuurlijk. Ze komen over de hoofdweg. Ja, je ziet er mooi uit. Ik ook? Kom zusje, haast je.’

‘Opoe, kom je ook mee?’

‘Nee, nee.’

‘Maar opoe, die is een speciale dag. Je moet wel.’

‘Goed dan, omdat jij het wilt. Ik denk dat Hendrik het niet erg zou vinden. Ik heb al lang in huis gezeten. Wacht tot ik mijn knipmuts heb.’ Ze schoof de onderste la van de kast open. ‘Die is nooit helemaal goed gekomen na dat zware boek,’ klaagde ze. ‘Tjonge, wat was ik kwaad.’ Met stijve vingers strikte ze de lintjes onder haar kin.

‘Waar sta je over te peinzen, Annie? Laten we gaan.’

Met tegenzin volgde ik Sini de trap af. Ik ben zo lang niet buiten geweest dat ik het zelfs niet wil. Ik zal nog een dag wachten. Maar ik kan aan het raam van de voorkamer gaan staan. Ik kan er recht voor gaan staan, omdat we per slot van rekening vrij zijn. En als ik dan iemand zie duik ik niet weg. Ik blijf staan, zwaai zelfs met mijn hand. Hallo! Hoe gaat het?

‘Kom mee, anders moet ik je dragen,’ zei Johan, ‘en ik maak geen gekheid.’ Ik gaf Sini en Dientje een hand. We gingen de keuken uit, liepen langs de zijkant van het huis, gingen het hek door en sloegen linksaf. Ik keek om. Het huis was precies zoals Johan het had beschreven. Rode baksteen met groen houtwerk.

Wie is dat? Daar kijkt iemand naar me. Ik wil terug voor het te laat is. Te laat waarvoor? Ik weet het niet, maar ik vind het niet leuk te worden bekeken. Ik heb een sjaal om, dus mijn haar kan het niet zijn. Het moeten mijn benen zijn. Zijn die echt zo anders dan die van andere mensen? Dat moet wel. Mijn gezicht gloeide.

‘Morgen, Johan. Wat een dag, niet? Je moeder ziet er goed uit. Je moet haar meer mee uitnemen.’

‘Ja, Willem, maar je weet hoe ze zijn als ze oud worden.’

‘Ja ja, ik weet er alles van. Heb je gasten?’

‘Ja. Ik zal je er later wel over vertellen. We hebben nu haast.’ Johan duwde me voort. ‘Vlugger, Annie, anders lopen we ze mis.’

Ze mislopen? Als we ze niet zagen, wat zou er dan gebeuren? Natuurlijk moesten we ons haasten. Ik duwde mijn schouders een beetje naar achteren. Ik wilde ze niet mislopen.

‘Ik had andere klompen aan moeten doen,’ klaagde opoe. ‘Deze doen me pijn.’

‘Kijk, daar was de bakkerij.’

‘Gottogottogot, Johan, ik wou dat ik niet was meegegaan. Waarom doen die Canadezen dat?’

‘Morgen, Gerrit. Ja, we zijn ook onderweg. Je hebt gelijk. Dat weet ik. Ja, de meisjes zijn kennissen van ons. Ik zal je er later wel over vertellen.’

‘Laten we niet bij al die mensen gaan staan, Johan.’

‘Hou op, vrouw. Hier, we gaan op het puin staan. Dat was de pastorie. Nee, Groothuis, die zijn niet van Usselo. Later. En jij moet speciaal goed luisteren.’

‘Ja ja, niet in tweeëntwintig jaar. Nee, dit is een bijzonder geval. Hierna ga ik niet meer uit. Je kan mij niet voor de gek houden. Ik weet hoe oud ik ben. Is het geen schande van de pastorie? Zo'n aardige man ook nog, die dominee. En al die boeken. Die zijn zeker verbrand. Hij had zulke zware ook. Foeifoeifoei, wat een wereld tegenwoordig!’ Opoe veegde langs haar ogen.

Daar was de familie Hannink. Ze knipoogden.

‘Nou is ie weer flink. Je had hem gisteren moeten zien.’

‘Annie, niet naar de Hanninks zwaaien. Beter van niet. Later.’

‘Van welke kant komen de soldaten?’

‘Van die kant. Kan niet lang meer duren. Morgen, Piet. Ja, die meisjes zijn kennissen. Ik zal het later uitleggen.’

‘Annie, je sjaal glijdt omlaag. Maak hem vast.’

‘Johan, ik moet ergens zitten. Die klompen passen me niet.’

Daar, daar! Daar kwamen ze, in en op tanks, zwaaiend naar iedereen. Ook hallo. Ik hoef de sjaal niet meer vast te maken. Hallo.

Johan liep op een van de tanks toe. ‘Have you cigarettes me? Hee, die kerel begrijpt me. Kijk, hij gooide een pakje naar me toe.’

‘Die Johan.’

‘Thanks. Ik wou dat die tank een beetje harder ging, dan kon ik de volgende kerel vragen. Hee, you cigarettes me? Godverdomme, dat is een zuinige jongen. Hij begreep me best. Ellendeling.’

‘Vraag om koffie, Johan.’

Ik keek om me heen. Waar was Sini heen gegaan? O mijn god, daar klom ze op een tank. Sloeg haar armen om de nek van een

soldaat. Zoende hem voor ze er weer afsprong.

‘Gottogottogot, die Sini. Waar moet dat heen?’

Hallo. Tranen op mijn gezicht? Maar ik huil niet. Toch wel. Ik sta te huilen. Echt. Zo blij. Waarom zijn jullie soldaten zo lang weggebleven? Zo vreselijk lang? Maar ik ben niet kwaad. Vandaag? Hoe zou ik kunnen. Hallo. Ik hou van jullie. Dat klinkt gek, maar ik meen het. Van jullie allemaal. Hallo. Hallo.

Steeds meer boeren kwamen om Johan heen staan. Ze keken van hem naar Sini en mij. Wie waren de vreemden die hij had meegebracht? bleven ze vragen. ‘Niet dat we er iets mee te maken hebben, maar je hebt er zo'n hekel aan maar te raden.’

Met luide stem antwoordde Johan. ‘Dat zijn joodse meisjes die we in huis hadden. Ach, het was niks. Nee, ik ben nooit bang geweest. Nooit. Zelfs niet toen we die Duitse soldaten hadden. Ach, dat was niks. Ik zou het weer doen. Moeder hier? Maar dat is een taaie, man. Dientje, geef maar toe, jij was niet altijd kalm. Hello, you cigarettes me? Hoe vind je mijn Engels, hè? Heb ik leren spreken van die hier. Thanks. Wat voor spul gooide die nou naar me toe? Plum pudding. Wat is dat?’

‘Het lijken me aardige kerels, Johan.’

‘Dat zijn het ook, moe. Kijk Sini weer 's op een tank klimmen. Annie, haal haar eraf, anders rijdt ze mee naar de stad.’ Hij keerde zich weer naar de boeren. ‘Ja, ze zijn een tijdje bij de familie Hannink geweest. Een paar maanden. Wij hebben ze meer dan twee jaar gehad. Het zijn goeie meiden. We hebben er niemand van verteld. Wees niet kwaad. Het zou te gevaarlijk zijn geweest als we het iedereen in Usselo hadden verteld. Ik weet dat jullie goed zijn geweest, maar vergeet niet dat ik verantwoordelijk voor ze was. Nee, ik ben nooit bang geweest. Ik niet. Hee, Groothuis, kijk 's naar mijn meiden.’

‘Ben je niet verbaasd? Hee, waarom niet? Annie, ik dacht dat je nooit bij dat raam was geweest. O, ik begrijp het. We hadden 's avonds zo vaak het licht aan boven. Zie je wel wat een gat Usselo is? Sini heeft gelijk. Een ogenblik. You cigarettes me?’

‘Johan, hou op met dat gebedel. Je hoest al genoeg.’

‘Laat me begaan, vrouw. Vraag ze om een paar van die blikken. Dat spul ziet er goed uit. Me cans, moet je zeggen. Annie, hoe voel je je?’

Ik zwaai alleen maar. Welkom!

‘Laten we naar huis gaan. Ik heb last van mijn voeten.’

‘Goed, moe. We kunnen hier toch niet de hele dag blijven staan.’

Goeindag, Hannink. Zie je nog wel.'

'Hoe voelen jullie meisjes je?'

'Geweldig, mevrouw Hannink.'

Om je de waarheid te zeggen, ik voel niets. Mijn handen gaan uit zich zelf op en neer. Dag, soldaten, we moeten naar huis.

Een stuk of zes boeren kwamen met ons mee naar huis. Binnen ging ik in een hoek van de keuken staan. Moest ik eigenlijk niet naar boven? Misschien wel.

'Blijf hier, domoor. Je hoeft niet meer naar boven. Jullie kunnen allemaal binnenkomen, Gerrit, Piet, Groothuis, iedereen.' Johan schoof stoelen bij.

'Arme meiden. Moet je die kleine zien. Zo bleek. Je kan zien dat ze een hele tijd niet buiten is geweest.' 'Was het niet erg? Wat voerde je de hele dag uit? Je moet wel blij zijn dat het voorbij is.' 'Wij vonden de oorlog ook erg. Waar kom je vandaan?' 'Winterswijk? Heb je nog een vader en een moeder?' 'Nou, misschien leeft je vader nog.' 'Nog een zus? Ouder dan jullie twee?' 'Ja, die Duitsers waren bar. Werkelijk bar.' 'Heb ik jou de laatste tijd niet in de buurt gezien, een paar keer per week?' 'Ik zei bij me zelf, ik vraag me af hoe dat meisje Oosterveld kent. Maar je weet, je wilt niet nieuwsgierig zijn.' 'Dus je hebt daar een paar maanden gewerkt. Hoe zijn die mensen? Ze komen niet uit deze streek vandaan.' Zijn ze wel aardig zeg je? Wel wat, wat een dag, wat een dag.' Ze gingen allen tegelijk weg, nog steeds pratend.

Johan veegde zijn voorhoofd af. 'Nou, vrouw, maak eens wat van dat eten klaar dat ik vandaag voor je gekregen heb.'

'Dit vlees uit blik,' zei opoe, 'is niet lekker. Het smaakt naar niets.'

'Maar het is zacht, opoe.'

'Het blijft aan mijn tandvlees kleven. Ik vraag me af hoe ze dat spul maken.' Opoe pakte het lege blik op en draaide het in haar handen rond. 'Is dit Engels?'

'Ja.'

'Engels! Als Hendrik het eens wist.' Ze bracht een slip van haar schort naar haar ogen om ze af te vegen.

'Kom op mijn schoot zitten,' zei Dientje tegen me. 'Of hou je niet meer van me nou je vrij bent? Je weet dat je over een paar dagen terug gaat naar Winterswijk.'

'Ik zal er eerst eens gaan kijken,' zei Johan.

Wat moest ik in Winterswijk doen? Weer terug naar school?

Welke klas? Niemand zou zich mij herinneren. Frits? Poe. Ik ging terug naar mijn eigen stoel.

‘Het was fijn jullie hier te hebben,’ zei opoe.

‘Moe, je praat of je ze nooit meer zal zien. Ze komen nog vaak genoeg, dat zal je zien.’

‘Dat weet ik, maar het is niet meer hetzelfde.’

‘Zal je me een beetje missen?’ vroeg Dientje.

‘Natuurlijk.’

‘Jullie vergeten me vast, die dikke vrouw uit Usselo.’

‘Nee, Dientje, dat zouden we niet kunnen.’

‘En die domme boer, daar gaan jullie te groots voor worden.’

‘Hou op, Johan.’

‘Ik wil dat jullie elk jaar op mijn verjaardag komen,’ zei opoe, ‘voor die paar jaar die me nog resten.’

‘Goed, opoe.’

‘Schrijven jullie eens een keertje?’

‘Natuurlijk.’

Ik strekte mijn benen onder tafel. Ze deden pijn. De mensen hadden er vandaag naar gekeken. Dat zullen ze in Winterswijk ook doen. Zouden de kinderen me links laten liggen? Net doen of ik er niet was. Of ophouden met praten als ik in de buurt kwam? Omdat ze niet wilden dat ik hoorde wat ze zeiden? Zouden ze...?

Mijn lippen voelden droog aan. Wat een dag! Wie had dat gezegd? Een van de boeren. Hij had gelijk gehad.

‘Zeg,’ gaapte Johan, ‘bedtijd.’

Opoe stond het eerst op. ‘Mijn arme botten. Foei foei. Het duurt niet lang meer.’

We zoenden haar. ‘Welterusten, opoe. Slaap lekker.’

Ze keek blij. ‘Dat doe ik wel niet, maar het is aardig van jullie om het me toe te wensen.’ Langzaam ging ze de trap op. Johan en Dientje gingen achter haar aan. Daarna Sini en ik.

Boven aan de trap stonden we stil. Opoe stond in de deuropening en rolde haar vlecht uit. Ze streefde hem. ‘Ik heb dit ook van mijn zuster. Die had zulke mooie spullen.’

‘Waar wil je dat we slapen, Dientje?’ vroeg Sini.

‘Jullie kunnen in de voorkamer. Johan en ik slapen achter.’

‘Hee, vrouw, ons bed was altijd goed genoeg voor Annie. En Sini lag lekker op de vloer. Hè?’

‘Johan, de oorlog is voorbij.’

‘Weet ik. Ik zou haast willen dat het niet zo was. We hebben toch een mooie tijd gehad. Godverdomme, nou is het voorbij.’

‘Johan, wat moeten de meisjes niet denken?’

‘Ze kennen me.’

‘En Hendrik was altijd zo netjes in de mond.’

‘Nou, welterusten.’ Maar niemand bewoog zich.

‘Willen jullie nog wat eten voor je gaat slapen?’

‘Nee, opoe, we zitten vol.’

‘Annie, ik zal nog een jurk voor je maken, dan heb je er twee als je teruggaat naar Winterswijk. Ik heb er nog een van mij die ik kan vermaken. Leuke kleine ruitjes.’

‘Kom op, vrouw. 't Is al laat.’

‘Misschien kunnen we nu klompen voor je krijgen ook.’ Het gezicht van Dientje was rood.

‘Jullie gaan morgen toch nog niet weg, hè? Naar Winterswijk? Johan, morgen toch niet?’ vroeg opoe.

‘Nee, ik denk dat ik nog een paar dagen wacht tot de wegen veilig zijn.’

‘Misschien over een week, Johan.’ De stem van opoe trilde.

‘Nou, vrouw, naar bed. Ik moet morgen vroeg op. Wil je me met de koeien helpen, Sini?’

‘Natuurlijk.’

‘Nou ze zich nuttig kan maken gaat ze weg.’

‘Johan, ze hoeft hier niet te werken.’

‘Maar ze doet het graag, moe.’

‘Ja ja, daar begrijp ik niks van. Wij doen het maar zo.’

‘Moet ze die boer niet gaan zeggen dat ze niet meer terugkomt, Johan?’

‘Ik zal morgen met haar meegaan. Ik wil z'n gezicht wel eens zien. Nou, opschieten!’

‘Johan, de meisjes kunnen niet met je mee als je naar Winterswijk gaat. Je moet maar eerst zelf eens gaan kijken.’

‘Dat weet ik, moe.’

‘Nou, welterusten dan,’ zei Dientje onhandig, ‘als we verder toch niets kunnen doen.’ Ze ging met Johan naar de achterkamer.

‘Terug naar Winterswijk,’ zei opoe met tranen in haar ogen. ‘Wat een mens allemaal niet meemaakt.’

Stilletjes gingen Sini en ik de voorkamer binnen. Het gordijn was omhoog.

Brutaal liep ik langs de veilige kant van het bed. Nog een stap en ik stond voor het raam. Ik duwde mijn neus tegen het glas. Daar was de weg en het huis van Groothuis.

Er kwam iemand langs op de fiets. Ik dook weg.

‘Wat doe je?’

Dat is ook zo, je hoeft dat niet meer te doen, Annie. De oorlog is voorbij. Je went er wel aan. Ik deed het gordijn naar beneden en kroop in bed.

‘Welterusten, Sini.’

‘Welterusten, zusje.’

Postscriptum

Er ging een week voorbij en nog steeds was Johan niet naar Winterswijk geweest. ‘Morgen,’ zei hij steeds maar. Als de morgen kwam, herinnerde niemand hem eraan. Toen kwam Rachel in Usselo aan, te voet, omdat er geen bussen reden en niemand meer banden op zijn fiets had.

‘Je kunt het best in één dag,’ zei ze, ‘als je tenminste net zo graag hier wilde zijn als ik.’

Het was fijn weer bij haar te zijn tot ze zei dat ze gekomen was om ons naar Winterswijk te brengen.

‘Ik kan nog niet weg,’ zei Sini. ‘Ik heb een afspraak met een jongen, en ik heb hem pas leren kennen.’

‘En ik ga ook niet weg,’ zei ik. ‘Ik raak er net aan gewend dat ik hier naar buiten kan.’ Uitdagend keek ik de keuken rond. Niemand zou me dwingen te gaan.

En Rachel ging alleen naar Winterswijk om het huis schoon te maken.

Het was bijna een maand later toen Sini en ik uit Usselo vertrokken, in de auto van haar vriend. De paar kleren die we hadden waren in oude kranten gewikkeld, het slechte soort, de kranten met al die leugens. In mijn zak zat het geld dat moeder me de laatste keer dat ik haar zag gegeven had.

Opoë stond in de deuropening. Ze huilde. ‘Jullie staan me nader dan mijn eigen familie. Wat moet ik nou toch doen?’

De vriend startte de motor.

Johan snoot zijn neus. ‘Verdomme.’

‘Vergeet ons niet,’ riep Dientje ons toe.

Langzaam reden we weg, zwaaiend.

Vader was ook in Winterswijk. Ons leven daar begon weer.

Na een tijdje gingen zowel Rachel als Sini weg. Ten slotte vertrok ik ook, naar Amerika. In mijn hutkoffer zat de knipmuts die opoe me gegeven had toen ik afscheid was gaan nemen. ‘Leg het bovenop, niet onderop,’ zei ze me, ‘anders gebeurt het weer. Weet je nog - dat zware boek?’

Vier jaar geleden ging ik met mijn twee kinderen naar Usselo.

‘You Holland talk?’ vroeg Johan hun.

Ze schudden hun hoofd. Nee.

Met z'n tweeën zaten ze bij Dientje op schoot en keken naar opoe.

‘Waarom heb je toch geen kunstgebit genomen, opoe,’ zei ik. ‘Al die jaren heb je getobd omdat je het niet hebt gedaan.’

‘Onzin,’ zei ze, ‘ik ben eraan gewend. En nou heeft het geen zin meer. Binnenkort.’
Ze was toen tweeënnegentig.

Ik nam mijn kinderen mee de trap op naar de voorkamer. Johan had de schuilplaats net zo gelaten.

‘Dat is de plek waar mamma altijd inkroop,’ zei ik.

‘Probeer eens of je het nog kan,’ vroegen ze me.

Gehoorzaam liep ik naar de kast en liet me op mijn knieën zakken.

Verder kwam ik niet.

‘Kijk, ze huilt,’ zeiden mijn dochters.